

ДР БОГУМИЛ ХРАБАК

**ПРИВРЕДА, ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ И ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ
ЧАЧКА ОД 1918. ДО 1941. ГОДИНЕ**

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK 33 (091) (497.11)

У обради локалне историје истраживачи (често непрофесионални историчари) више се окрећу старијој прошлости, јер бављење њоме им више импонује; (они при том заборављају да су старији периоди сиромашни подацима, док их за новију прошлост има кудикамо више, не само бројем, него и разноврсних, који омогућавају комплетнији преглед. Из специфичних разлога полудеценија 1920—1925. у приказу чачанске историје била је боље обухваћена него касније године међуратног временског одсека. Пуни напредак Чачка био је управо у годинама пред светску економску кризу 1929—1934. Та криза, као и диктатура краља Александра истих година, који је режим касније само нешто либерализован, изазвали су стегу и привредног и друштвеног живота, што се одразило и на политичке осцилације.

Главни и најбројнији подаци налазе се у публикованим изворима; ти извори су законска акта и уредбе са законском снагом, стенографске белешке Народне скупштине, разне статистике, политички листови. Статистике представљају синтетизоване изворе који се односе, не само на привредне гране, него и на политички живот, на пример на прегледе изборних резултата. Док публиковани, често званични резултати, обухватају економски и политички живот, штампа говори о политичкој свакодневници, али и о феноменима друштвеног кретања (убиства, проневере, суђења и слично). Од листова најбогатији вестима о Чачку били су „Правда“ и једно време „Радничке новине“, захваљујући околности да су уредници тих гласила били родом Чачани. Није било могуће консултовати локалне листове, јер они nigде нису сакупљени комплетније на једном месту. Од архивског материјала парцијално су коришћени фондови Дринске бановине (у Архиву Босне) и извесни фондови Архива Југославије. Већа пажња обрађена је на изворе који траже највише времена у коришћењу података — штампи и стенографским белешкама Народне скупштине, који су досад најмање коришћени у обради локалне историје.

Од метода, поред традиционалног историјског, коришћени су и компаративни, посебно за ситуације у погледу суседних места (на пример Ваљева) или за поређење временских целина. Поштована су правила рада са статистикама. Нису могли бити примењени социолошки метод (анкете, интервју), јер је створена сувише велика временска дистанца да би се подаци, ако су могли бити добијени, могли и верификовати као веродостојни. Статистички годишњаци (од 1929. године) доносили су податке сумарно, према бановинама, па се локалне регије нису могле ту ишчитати; лакше се радило са подацима према окрузима, који су увек издвајали и срезове.

Чачак је између два светска рата био варошица, иако најпре са убрзаним ритмом живота. Према попису од 31. јануара 1921. он је имао 1.245 кућа, 2.127 домаћинстава и 9.224 стално насељених становника. У односу на попис из 1910. године, кад је град имао 11.501 житеља, ратно смањење је износило 28,8%. Срез трнавски имао је 3.030 домаћинстава и 15.340 становника, драгачевски 5.539 домова и 29.730 душа, љубићки 5.681 породица и 30.808 њихових чланова, а чачанском округу су припадали и удаљенији срезови: жички са 5.538 домаћинстава и 26.910 житеља, моравички са 3.731 породица и 21.244 становника и студенички са 3.030 породица и 15.340 душа.* У целом округу, према дефинитивним резултатима,

живело је 121.888 становника.** Десет година касније популациона структура је била рашчлањенија. Срез трнавски располагао је са 26.970 припадника, Драгачево је имало 37.125 житеља, а љубићки 33. 611 становника.***

1 ПРИВРЕДА

а) Пољопривреда

Из првих година после светског рата постојале су врло оптимистичке пројекције развита и будућности Чачка у гласилима јавног информисања. Чачани су нарочито рачунали са својом пијацом. Пре ратова од 1912. до 1918. године пијаца у Чачку била је трећа у ондашњој Србији у погледу обима пословања. У доба велике коњуктуре аграрних производа од 1919. до 1924. Чачак је, наводно, стекао ранг пијаце друге по величини промета на подручју преткумановске Србије. Чачани су се хвалили како се на њиховом тржишту може купити и птичје млеко. На чачанској пијаци је (пролеће — лето 1924) продавано по 1.000 вагона жита годишње, 800 вагона кукуруза, 600 вагона јечма и овса, 3.000 вагона сирових пшыва, 1.000 вагона јабука, око 1.000 вагона крушака, вишања, рибизли, дуња, мұшмула и другог воћа, 600 вагона грожђа, 2.000 вагона ракије, 100 вагона сира и кајмака, 50 вагона јаја, 800 вагона говеди, 100 вагона кокоши, ћурака, гусака и патака, 300 вагона јагањаца и оваца, 200 вагона свиња и прасића, 200 вагона грубе вуне, 200 вагона меда, воска, лоја и масти, 1.000 вагона креча, много луча, катрана, брезобих метли, црепуља и лонаца. На тој пијаци продавано је годишње 300 вагона каменог угља, 300 вагона металне робе, вила, грабуља и другог ратарског инвентара. Пољопривредне производе довозили су сељаци из срезова трнавског, драгачевског, моравичког, љубићког, ариљског, пожешког, ужичког, златиборског, таковског и по шест општина среза колубарског, жичког, гужанског и неких општина среза трстеничког. Чачанске кантарџије су, такође, биле познате; кад би се рекло да је роба премерена у Чачку, то је значило да је тачно одвагано. Интензиван промет добара исказивао се и по броју трговачких посредника; на чачанској тржници било је чак 50 сензала, који су куповали за туђ рачун; до лета 1924. није било случајева да је трговац одрекао оно како је мешетар погодио.¹

Начелник Министарства пољопривреде М. Савић наводи у својим књигама за 1928. и 29. годину следећу ситуацију на чачанској

пијаци. Било би доведено 200 вагона сирових шљива, 3—800 вагона сувих шљива, 150—200 вагона пекмеца, 10 вагона сира и кајмака (од чега је половина трошена у месту), 200 вагона кукуруза, 800 вагона ракије, 250 вагона овса, пет вагона малина, 3—400 вагона пасуља, 250 вагона јечма, 100 вагона ораха, 200 вагона грожђа, 10 вагона вина, до 50.000 комада кожа ситне стоке, много поврћа, које је експедовано за Ужице, Крушевац, Краљево, Крагујевац, Пожегу, Ваљево и Горњи Милановац. Срез трнавски имао је под паприкама до 30 хектара и давао је 60 вагона паприка, 500 вагона купуса, 30 вагона зелени итд. Сваког петка куповано је по 3—400 килограма кајмака. Ораси, одличног квалитета, плаћани су по 20 динара више него ораси са других пијаца за 100 килограма; орахе је давало нарочито Драгачево. Кад би јабуке родиле, из Чачка је извожено до 1.200 вагона јабука, од којих су „будимке“ продрле и у Немачку. Малина је извожено пет вагона; малину су давала села Лозница, Атеница, Трнава, Јездина и Бањица, а као највећи извозник малина и кајмака важио је Владимир Стефановић. Жито тада није извожено, него је подмиривало локалне потребе и консомацију у брдским крајевима. Кукуруз такође није извожен, него се чак 150 вагона увозило за прехрану планинских села; једино је родне 1924. године кукуруз и пасуљ извожен. Ракија је највећим делом ишла у Македонију и преко Саве, а кукуруз у стару Рашку.³ Када се упореде наведене количине за поједине продукте, јављају се разлике; треба имати у виду да је 1924. била изузетно родна и да је у другој половини двадесетих година већ настала стагнација пољопривреде.

Један оптимистички интониран чланак истакао је тезу да Чачак остаје главно средиште пољопривредних артикала западне Србије и један од најстабилнијих извозних центара.³ Такву позицију Чачка определили су погодан географски положај и бонитет тла. Ипак, Чачани су нарочито инсистирали на индустријском развоју своје вароши. Један допис „Правди“ тражио је енергичну општинску управу, како би се искористио положај Чачка и његови сировински ресурси; према њему, напредак се није могао постићи партијским управама, већ удружено и подстицањем заузимљивих људи.⁴ Наду су полагали на хидрауличне снаге Овчарско-кабларске клисуре, тврдећи да се ту може изградити хидроцентрала која би била највећа после словеначке Фале. Истицали су велики млин, својину Чачанске шштедионице, и фирму Николић, једну од највећих у Србији до 1912. године. Чачанско пиво је доминирало консомацијом западне Србије. Млекара Стефановића и Ђирковића продавала је масло

и разне сиреве. Механичка циглана Н. Мишовића (са моторном снагом од 25 коњских снага) запошљавала је 50 радника и производила је око 10.000 опека дневно. Једно одељење циглане израђивало је цементне израбевине. Локалне бапке су се непосредно укључиле у извозно-увозну трговину.⁵

Обрадиву земљу у чачанском крају чинило је (1921—1922. године) 25% укупне површине. Учешће чачанског округа у укупној пољопривредној површини Србије износило је 1921. године само пет одсто (рудничког — 2,92%, топличког — 4,86%, крушевачког — 3,89%; мање од 5% имали су и ужички, крајински и пиротски округ). На једно сеоско домаћинство долазило је у чачанском округу 2,02 хектара (у ужичком — 1,34, у крушевачком — 1,92%, у рудничком — 3,07 хектара); србијански просек износио је 3,07 хектара⁶, што значи да је чачански крај спадао у сиромашније округе у погледу зиратне земље. Када је (1922) образована Рашка област, подручје знатно шире од чачанског округа, цереалије су заузимале 70.596 хектара или 91,9% обрадионог тла; махуњине — 921 хектар или 1,2%, кртоласто биље — 2,327 хектара или 3,13% (ту су спадали: кромпир, сточна репа, мрква, репа угарњача), индустријско биље покривало је 931 хектар или 1,21% зиратних површина, баштенске биљке заузимале су 1.484 хектара или 1,94% (ту су спадали: купус, лук, паприка, парадајз, диње и лубнице); сточно биље простирало се на 489 хектара или 0,64% (детелина, луцерка). Јаром пшеницом засејано је 2.966 хектара, уништена је на 134 хектара, пожњевено — 2.831 са приносом од 7,42 квинтала (=100 кг) по хектару; то је било у 1924. години; у години 1923. засејано је 3.748 хектара, а принос по хектару био је 7,51 квинтала. Озимим јечмом засејан је 1924. године 5.171 хектар, уништен је на 57 хектара, а принос је био 11,32 квинтала по хектару; у 1923. години засејано је 3.973 хектара са приносом од 10,32 квинтала по хектару. Јари јечам засејан је 1924. на 6.248 хектара, уништен је на 141 хектару, а принос је био 8,15 квинтала по хектару; у 1923. години засејано је 5.604 хектара са приносом од 8,7 квинтала. Озими раж је 1924. засејан на 1.664 хектара, уништен је на 91 хектару, принос је био 8,44 квинтала по хектару; 1923. године засејан је на 1.626 хектара, уз принос од 9,54 квинтала. Јара раж засејана је 1924. на 2162 хектара, уништена је на 134 хектара, а принос је био 6,9 хектара. Наполица (сумјешница) засејана је на 714 хектара, уништена је на 26 хектара, а принос је био 9,28 квинтала; у 1923. години — 511 хектара са приносом од 6,14 квинтала. Кукруз је засејан 1924. године на 23.580 хектара, уништен на 642

хектара, а принос је био 14,95 квинтала; 1923. године засејано је 21.877 хектара, а добијено је по 7,63 квинтала по хектару. Крушник је засејан на 922 хектара 1924. године, уништено је на 46 хектара, а принос је био 9,34 квинтала; у 1923. години на 1.020 хектара принос је био само 6,88 квинтала. Просо је симболично засејан на 91 хектару, пропало је на пет хектара, а принос је био 4,24 квинтала: 1923. године засејано је 75 хектара са приносом од 6,14 квинтала.⁷ Приметна су варирања у приносима у две суседне године.

Њиве су у западној Србији биле знатно јевтиније него војвођанске, али не само због свог бонитета, него и мањег мара за ратарством. Хектар у ваљевском крају 1923. стајао је 2.300, а јутро добре банатске и бачке земље — 30.000 динара.⁸

Чачански округ био је подручје кукуруза.⁹ Искључиво или претежно (1923—1925) кукурузним хлебом хранило се сељаштво драгачевског, трнавског и жичког среза.¹⁰ Род кукуруза је од 1919. до 1921. године био врло добар, 1922. и 1923. слабији, а 1924. местимично чак одличан (V, 2). Просечно годишње (од 1903 до 1910) у округу сејано је 4.506 хектара пшеницом и 1.519 кукурузом (у целој Србији — 370.046 и 552.288 хектара). Од 1920. до 1926. године било је под пшеницом само 4.390, а под кукурузом 15.439 хектара (у целој Србији: 390.437 хектара под житом и 530.825 хектара под кукурузом). Просечан принос по хектару износио је 6,66 метричких центи пшенице (1903—1910), а кукурузом — 8,99 метричких центи: од 1920. до 1926. године пшеница је просечно рабала 7,15, а кукуруз 10,61 метричких центи по хектару. Напредак је био очигледан, само нису познати прави разлози такве појаве. За целу Србију од 1903. до 1910. принос је износио: пшенице — 8,35 а кукуруза — 9,5 метричких центи по хектару; од 1920. до 1926. пшеница је по хектару давала 8,59, а кукуруз 11,67 метричких центи. Године 1929. кукуруз је у нижим областима доносио 14—20 квинтала, у брдима 10—12 квинтала, а пшеница у долини 10—12 квинтала, по брдима осам квинтала (VII, 166). Од 1920. до 1926. пшеницом је у чачанском округу засејано мање него у било ком округу Србије. Чачански крај није извозио кукуруз, јер су га трошили пасивни срезови округа. Пшенице је произвођено просечно 163 кг по стаповнику чачанског округа (за целу Србију — 358), а кукуруза 77,99 кг (Србија: 88,83). Пшенице је мање произвођено у Србији једино у ужичком округу (95 кг), а кукуруза у ужичком (71,6) и нишком (74) округу.¹¹ Просечан годишњи принос пшенице по хектару износио је у чачанском округу 1920. године 8,41 метричких центи, 1921. — 9,47, 1922. —

4,65, 1923. — 10,5 (у исто време у целој Србији: 7,76, 7,74, 6,03, 5,4). Просечна годишња површина засејана житарицама у чачанском округу износила је од 1903. до 1910. године — 32.988 хектара, а од 1920. до 1926. — само 29,686; повећање је постојало само у београдском, ваљевском, крагујевачком и рудничком округу, док је у осталим површинама смањена.¹³ Понекад је пшеница, чак и на чувеним чачанским вашарима, показивала високу цену, на пример, у септембру 1922. године, када је за 100 кгр плаћено 450 динара, док је најнижа цена постигнута 12—14. јула 1922 — свега 200 динара (164). Од житарица извоз је био карактеристичан за овас; из Гуче је (1925) извезено 20 вагона. На чачанску пијаци овас је довожен и из Г. Милановца и Аранђеловца (V, 11). Овас је давао најбоље приносе у рудничком округу (105).

У годинама кризе (од 1929) повећана је производња пшенице у чачанском крају. Но, тада, 1931—1932. године није било купаца пшенице на чачанској пијаци, па је народни посланик из Гуче апеловао у Народној скупштини да надлежно министарство „пусти“ неколицину купаца пшенице у Чачак, тражећи да то министарство нађе тржишта за чачанске производе.¹⁴ Цена пшенице у јулу 1930. у Чачку и Ваљеву износила је 120 и 130 динара за 100 кгр, берзанска цена за бачку пшеницу — 150, а у Чикагу (12. новембра 1930) цена је пала на само 72 цента, док се у Новом Саду одржавала на нивоу од 140 динара.¹⁵ Слаб извоз жита постојао је и родне 1936. године, па у пасивне динарске крајеве није могла бити допремљена, јер пруга Чачак—Ваљево—Бањалука—Јадран није била изграђена; бољи превоз жита у том правцу није постојао ни 1938—1939. године.¹⁶

Чачански крај био је осетљив према надолажењу и изливању Западне Мораве. Та река је 2. априла 1932. почела да се излива, а ноћу 2—3. априла је достигла висину од једног метра и поплавила је делове варошког подручја. Река је надошла због прилива Бетиње, Скрапежа и Рзава. Вода је покрила и круг фабрике папира Пантића и део града у ширини од пет километара. Трећег априла нагло је набујала и Лозничка речница, која се разлила у готово половини вароши. У спасавању становништва учествовало је и једно одељење вонтонирског батаљона које је пристигло у помоћ.¹⁷ Шира околина Чачка страдала је и од суша. Због суше сељаци у качерском и таковском срезу нису сабрали жито ни за семе, па су се преко посланика обратили Новом Саду, где им је једна банка понудила семенску пшеницу по нижој цени, али ова није одговарала сељацима, па је народни посланик затражио бесплатну помоћ од државе.¹⁸

б) Хортикултура

Од пољопривредних грана за Чачак је био карактеристичан баштованлук, поред познатих пијаца за поврће у Новом Саду, Купушишту (Бачка), Нишу, Лесковцу, Скопљу и у долини Неретве (V, 23, 25). У Чачку је 1922. године радило десет, а у његовој околини још 30 повртара, што је после Београда представљало највећи број у Србији (I, 5). Тај број је наредних година увећан, па је у Чачку било 12 повртара, у Атеници 20, у Трнави 10, у Жељевици чак 40, у Прељини пет, у Трбушанима 15. Они су највише производили расад, купус, паприку, али и друго поврће. У Атеници су баштовани производили и бостан (и то чак сто људи), па у Мојсињу, Вапи, Заблаћу и Балуги других 50 кућа. Чачански крај имао је одличне природне услове за хортикултуру, посебно у Атеници, Жељевици и Трнави, па је предлагано да се ту отвори практична баштованска школа (VIII, 165—6). Као баштованска села у широј околини треба поменути још: Љубић (са четири повртара), Кољевиће (са шест), Виљушу (са шест), Заблаћу (са десет) и Липницу (са двадесет). Из Жељевице је отпремано годишње просечно 250—253 вагона купуса (са 60 хектара површине). Атеница је давала просечно 100, а Чачак 50 вагона купуса, Прељина четири, а Кољевићи по вагон-два. Околина Чачка садила је паприку на 30 хектара, што је доносило просечно по 60 вагона. Чачански крај производио је годишње 100 вагона парадајза, 150 вагона црвеног лука и 30 вагона зеља (VIII, 166). У лето 1924. године са чачанске пијаце извезено је 1.000 вагона паприке, купуса, бораније, парадајза и другог поврћа. Већ 1923. године чачанска пијаца је постала чувена по великом довозу купуса (IV, 8), а зелене паприке су стално биле на поупди. Расад чачанских баштована продаван је у брдским селима, а паприке, уз расад, и у Ваљеву, Ужицу и Вишеграду (V, 24—5, 27). На почетку велике економске кризе начелник министарства. М. Савић предлагао је да се у чачанском крају одомаћи врсна хоргошка паприка, која би била туцана, односно млевена (IX/1,49).

Године 1924. купус је био засејан на 656 хектара, уништени су усеви на 46, а принос по хектару био је просечно 34,9 квинтала; годину раније засејано је 738 хектара са приносом од 36,14 метричких центи. Црвени и бели лук био је 1924. засејан на 313 хектара, уништен је на девет хектара, а просечан принос био је 21,6 квинтала; године 1923. засејано је 259 хектара са приносом од 57,5 квинтала по хектару. Парадајз је 1924. засејан на 68, упропашћен на три, са при-

носом од 23,3 квинтала; године 1923. засејано је 74 хектара са приносом од 30,00 метричких центи. Паприка је 1924. засејана на 146 хектара, уништена је на три, са приносом од 19,77 квинтала; године 1923. засејано је 143 хектара са приносом од 16,6 квинтала. Диње и лубенице засејане су 1924. на 300 хектара, усеви на 48 су пропали, а род је износио 50,87 метричких центи по хектару; године 1923. посејано је 225 хектара са приносом од 45,3 квинтала.¹⁹

Од осталих повртарских култура није лоше успевао кромпир, али је и он у извозничким количинама стизао из Ариља. У Чачку се навелико трговало и пасуљем, а за извоз вагоне је пунио особито Радомир Поповић (IV, 33, 30, 23). Празилук је гајен за потрошњу и у ужичком крају (IV, 30). Добро је успевала и боранија, па је предлагано подизање сушнице за њено конзервисање. Слична конзервација сугерисана је и за грашак и воће (IX/1,56).

Од текстилних биљака нађено је да се конопља може сејати низ Западну Мораву, од Чачка ка Краљеву, где је држава требало да сагради кудељару, а у Чачку ланару (IX/1, 41, 42). Конопља је засејана 1924. на 711 хектара, уништена је на 40 хектара, а принос је био 4,86 квинтала; године 1923. засејано је 75 хектара, уз род од 14 квинтала по хектару.²⁰

У лето 1922. године поднесен је пројект о сакупљању средстава за установљавање аграрне изложбе у Чачку (и Битољу); требало је у посебним одељењима изложити пољопривредне артикле краја и приредити продајну изложбу аграрних справа и инвентара. Изложба у Чачку је отворена 12—15. (у Битољу 15—18) октобра 1922. године.²¹ У Чачку је (25. јануара 1941) отворено обласно стовариште Главне Земљорадничке набавне задруге; из тога стоваришта вршено је снабдевање земљорадника семеном и пољопривредним справама.²²

в) Воћарство и виноградарство

Чачански крај био је веома погодан и за гајење воћа, посебно шљива и јабука, а инсистирање аустроугарског окупатора на гајењу бресака није стекло иоле значајнију пажњу. Под воћем је у првој половини двадесетих година било 10.523 хектара; веће површине под воћем имали су само окрузи крагујевачки (14.522), ваљевски (15.007) и подрински (16.355). Године 1921. укупан број стабала износио је 3.412.000; више су имали окрузи: руднички (3.745.000), ваљевски (3.836.000), крагујевачки (4.270.000) и подрински (5.008.000). На

квадратном километру воћних стабала расло је у чачанском округу 898, док је просек за Србију износио 812; стаблима гушће воћњаке имали су окрузи: београдски (1.186), ваљевски (1.560), крагујевачки (1.860), моравски (1.003), подрински (1.410), топлички (1.047), смедеревски (1.189) и руднички (2.387). Треба закључити да су воћна стабла била у чачанском крају несистематски и безредно саћена (110, 111). У чачанском округу воће је гајено особито у срезовима драгачевском, трнавском, моравичком и студеничком. У трнавском срезу подножје планине Јелице било је изобилно воћњацима, док су у драгачевском срезу воћарска села била: Вирово, Лопош, Пилатовићи, Негришори, Миросалци (извозило се 40 вагона), Лучани и Котража. На чачанској железничкој станици утоварено је (1923) за извоз 160 вагона јабука, са станице у Краљеву 40 вагона „будимки“ и четири „колачара“, у срезу моравичком преко Пожеге 100 вагона. Чачански округ дао је 1920. године око 300 вагона јабука (IV, 41, 41).

Чачански округ је 1921. године располагао са 3.004.000 стабала шљива; више су имали: руднички округ (3.402.000), ваљевски (3.703.000), крагујевачки (3.763.000) и подрински (4.493.999). Шљивних стабала на квадратном метру било је у чачанском крају 791, у топличком округу — 992, у смедеревском — 963, у београдском — 1.050, у подринском — 1.265, у ваљевском — 1.480, у крагујевачком — 1.640, у суседном рудничком — 2.167 (112). Опет треба закључити да су стабла саћена раштркано и несистематски, што је отежавало окопавање плугом. Начелник министарства М. Савић сматрао је да је једна од најсрећнијих комбинација привреде Србије и Босне упоредно држање шљивика, кукурузишта и свиња, што би сељака приближило користи од сточарства које има земљорадник у Данској; он је тражио и наводњавање шљивика у пролеће (V, 5). Најбоља шљиварска села су тада била: Качулице, Атеница, Лазац, Трнава, Јездина (у срезу трнавском), Лиса, Каона, Миросавци, Вича, Прилипац, Граб, Горачићи, Тијање (драгачевски срез), Горња Горевница (најбоља у целој земљи), Прељина, Мрчајевци (љубићки срез). Срезови су у чачанском округу ранговани овим редом: трнавски, жички, драгачевски, студенички, моравички (VIII, 166).

Најбољи воћарски срез за стона воћа био је трнавски. Села Лазац, Атеница, Качулице и Слатина налазила су се у подножју планине Јелице, где су била заштићена од ветра, па су неговала успешно воће. У том срезу успевало је све воће, па и кајсија. Било је

потребно (1929) проширити засаде кајсије, које су сабене изгледа тек од окупације. Угледни воћари били су: Андрија Прелић у Жежевици, Андрија Станојевић у Лозници (са 4.000 стабала шљива), Боро Штавланин из Качулица (3.000 стабала јабука), Милија Јаковљевић у Горачићима (са пет хектара воћњака), Васа Гавриловић, трговац у Атеници (хектар јабука), Миладин Миладиновић из Лисца (1,5 хектара јабука), Гајо Бошковић из Ивањице (јабучар са 3.000 дрвета), Милета Продановић из Прањана (7.000 стабала шљива), Бране Обрадовић, учитељ из Мишковице. У угледним воћњацима шљивина стабла распоређена су на одстојању од седам до 10 метара, а јабуке на 12—18 метара; воћњаци су окопани, стабла окречена, а сви млади шљивици су прскани. У трнавском срезу 1929. године било је нових воћњака на сто хектара. У последње време нарочито се инсистирало на малини. На чачанску пијацу допремано је до пет вагона — из села Трнаве, Виљуше, Атенице и Лознице. Поред засађене, било је и дивље малине. Јагода је успевала само у Брђанима. Краљево и Врњачка Бања такође су примали малине за извоз, по 4,5 вагона годишње (VIII, 168—9).

Међу шљивцима 80% сачињавала су стабла „мацарке“ („целоваче“), а 20% „ранке“. Шљивина ваљ је уништила старију врсту „мацарки“. М. Савић је предлагао да се саде „ранке“, које су добре за ракију, а које су отпорније према штеточини, рађају сваке године, док „мацарке“, када прероде, ломе им се гране, па се затим 20 година морају поткресавати; гране „ранке“ се не ломе и дуго трају (VIII, 106). Сирова шљива и остало воће у непрерађеном виду извожени су у Београд и у веће вароши Војводине (VIII, 1). У селима око Чачка, посебно у трнавском срезу, шљива је сушена (села: Трнова, Паковраће, Жежевица, Атеница). Године 1923. осушено је око 3.500 вагона шљива у Србији, од чега у чачанском крају 4—500 вагона, у ваљевском 1.200—1.400. Крагујевац је изгубио ранију извозничку предност откако је прорадила железничка пруга Сталаћ—Чачак—Ужице. Чачани су најбоље сушили шљиву, тако да је њихова осушена шљива припадала првој категорији, а многобројна ваљевска тек шестој; Чачани нису квасили шљиву пре изношења на пијацу — да би добила у тежини. По крупноћи чачанске шљиве се нису могле мерити са аранђеловачким, па ни са ваљевским (V, 45). Чачак је 1920. године (10. IX—30. XI) довезено 1.514.430 кг сувих шљива, 1921. (15. IX—31. XII) — 1.954.726 кг, 1923. (15. IX—31. XII) — 2.116.413 кг, 1924 (15. IX—31. X) — 103.207 кг, 1925. године (15. IX—31. X) — 1, 880.790 кг. Знатно већи довоз имало је Ваљево:

1920. године — 6.498.351 кгр, 1921 — 4.739.960, 1923 — 5.830.942, 1924 — 650.152, 1925 — 1.415.634 кгр. Шабац због увоза на савске лађе имао је у то време прилив: 1920 — 2.403.685, 1921 — 3.856.380, 1923 — 3.295.353, 1925 — 687.648 кгр. Довоз у Лозницу је био: 1920. године — 2.070.722 кгр, 1921 — 1.201.000, 1923 — 1.429.756, 1925 — 1.694.134 кгр. Карактеристичан је пријем шљива у Чачку 1925. године, када је надмашио количине наведених пијаца, које су, иначе, јачи довоз имале (167). Године 1924. у Рашкој области пописано је 1.436.101 шљивиних стабала, а стабло је просечно те године давало 3,25 кгр; годину раније, пре те изузетно слабе године у погледу воћа, било је 1.481.201 стабло са 38,09 кгр. од стабла²³

На успешан развитак воћарства двадесетих година утицао је плодан рад бановинског и среског расадника у Чачку.²⁴ У току зиме шљива је на ниским теренима страдала од мраза, али су на закљученим и вишим положајима понеле добро, али, због мањка влаге, род је био ситан.²⁵

Шљива није само сушена на слободном простору, него је и етивирана (сушена загревањем у пушницама) у самом Чачку. Етивирање шљива није постојало у Чачку пре 1922. године (II, 1). Током времена у Чачку је подигнуто више етиважа. За једну се зна да је изгорела (21. октобра 1925.) због гршке при ложењу; изгорела је знатна количина сирових (30 тона) и етижираних шљива (28 тона), тако да је укупна штета износила 850.000 динара, а етиважа је била осигурана на 800.000 динара; пожар се разбуктао када је захватио дрвене сандуке.²⁶ Једну етиважу је подигла Чачанска штедионица, а за 1924. спремала је и Француско-српска банка да сагради сушницу (V, 47). У таковском срезу уочи Другог светског рата радило је 390 етиважа због повећане потражње сувих шљива (Д 112). Чачани су тада иницијативу у шљиварству препустили суседима.

Сирова шљива се не може дуго одржати у таквом стању, па је М. Савић предложио подизање хладњаче за шљиве у Чачку и у великој извозничкој пијаци северне Босне, у Брчком, али и за Валево, Шабац и Јагодину (IX/1, 112). Највећи део рода, половина ако не и три четвртине (1929), одлазио је у ракију (VIII, 353). Чачак је био значајна извозна пијаца за шљивовицу, па је она упућивана у Чачак и из Пожеге извоза ради (IV, 94). Посредници продаје чачанске шљиве у средњој Европи налазили су се до лета 1922. године у Бечу. Извозници у Чачку хтели су да, поред бечког пункта, стекну посредника и за западну Европу. У то време Чачак је био у стању да апретира дневно четири вагона шљиве, постајући тако први из-

возни центар западне Србије за извоз шљива на удаљенија тржишта.²⁷ Главни извозници шљива у Чачку 1924—25. године били су: Чедо Солујић, Велимир Ерић, Чачанска извозно-увозна банка, Лујо Хирт, Чиловић, Смиљанић, итд. Лујо Хирт је шљиву куповао и у Ужицу, а 300 вагона из рудничког краја отишло је (1924) на чачанску и аранђеловачку пијацу; од те количине Хирт је одмах извезао 12 вагона (V, 46, 47). Из Чачка је извожено годишње око 200 вагона љуте ракије и до 200 „меке“ — шљивовице за Македонију и Косово и Метохију, а мање за Бачку и Срем. Најбоља ракија била је из Трнавe, Кукића, Балуге, Атенице, Самаиле и Премеће; извозници су били: Чедо Солујић и синови, Мајданац, Боковић и комп, Извозно-увозна банка, М. Николић, Чоловић, Смиљанић и брат, Милоје Станојевић, Никола Перишић и Слободан Вилотијевић. Стару ракију држали су Радомир Гирковић, Тихомир Бугарчић (из Атенице) и Младен Луковић (из Рајца, трнавски срез) (V, 95).

Због мањка вагона на железничким станицама за утовар пресне и суже шљиве, из Чачка је ујесен 1921. године упућено више жалби влади. Оне су наводиле велике штете које трпи трговина, нарочито она која је извозила на страна тржишта. Према „Правди“, коју је уређивао Чачанин Манојло Сокић, више пута апеловано је на министра саобраћаја да има обзира према Чачанима. Кукњава се чула и из Аранђеловца — да чак од месец дана (од прве половине новембра до средине децембра 1921) није било вагона за суже шљиве. У првим недељама октобра 1921. чачанским трговцима је саопштено да се обуставља пријем шљива у вагоне, јер пруга нормалног колосека не може да прихвати сву количину. Међу шљиварским трговцима настала је галама. Један вагон шљива везивао је 50—60.000 динара, а ко закупи више вагона — улаже милионску своту, која може да му пропадне. Код таквог ангажовања средстава, новца је нестало из јавног промета. Сељак који је довезао шљиву на пијацу тражио је да новац за робу добије на руке, а не на почек.²⁸ Шљиви су почели да истерују коштицу, па да је тако припремају за страно тржиште; такав експорт се развио по сремским варошицама, у Шапцу, Лазаревцу, Брчком, али и у Чачку (V, 46).

Производња великих количина пекмеза била је наслеђена из времена окупације. Пекмез је на првом месту извожен из Чачка, али и из Аранђеловца, Лознице, Ваљева и Шапца. Начелник М. Савић је предлагао изградњу пекмезаре, посебно од љуштених шљива, чиме би се добијао изврстан, ликвидан, жути пекмез, који би, сте-

рилизован, био пакован у лименим кутијама од пет килограма. Пек-мез су у Чачку кували нарочито Божа Бошњаковић и Никола Аћимовић, чачански трговац (? 55; VIII, 1; IV, 55).

Шљиварска, уз житарску конференцију, одржавана је до септембра 1930. у Ваљеву.²⁹

После шљива, од воћа је у поречју Западне Мораве долазила на друго место јабука. Дуго су Чачани и Ужичани доносили јабуке у врећама на својим коњићима у Београд, али неселективне јабуке, тако да се ни један вагон исте врсте није могао саставити из њихових крајева.³⁰ Јабуке су чиниле у првој половини двадесетих година 4,35% свих воћних стабала. Највише их је било у крагујевачком, крушевачком и чачанском округу (114). Најчешће врсте биле су: „будимка“, „колачара“ и „сенабија“. „Будимка“ има жуту боју, а сенабија црвену (мало пожүти и посута је пегама). Име „будимке“ ишло је од места Будимља (Метохија). Некад добро роде „будимке“, некад „сенабије“, али не понесу у исто време и једне и друге. „Колачара“ је јабука нарочито крагујевачког округа и тражи дубоку земљу, док се „будимка“ задовољава кршевитом земљом, као буква. „Будимка“ раба тек после 15—20 година. „Сенабије“ су давали Каран, Ариље и Севојно, док „будимке“ особито успевају у Краљеву, Чачку, Рашкој и Ивањици, али и у Ариљу (IV, 43). „Колачаре“ у западној Србији успевају у азбуковачком, рађевачком и јадарском срезу и на простору према Чачку; те јабуке доносе се на железничке станице између Обреновца и Чачка. Из чачанског округа укрцавано их је за извоз (до 1923) до 300 вагона. Главни извозници „будимки“ из Чачка били су: Божа Банковић, Ј. Хирт, Никола Аћимовић, Слободан Вилотијевић и Миливој Радовановић (IV, 40, 45). Године 1924. у Рашкој области било је 76.933 стабала која су давала наводно само 5,51 кгр, а годину раније 71.993 стабла давало је просечно по 48,64 кгр.³² Године 1938. јабуке су доста добро родиле, а много су тражене у иностранству: приход од јабука био је 1938. двапут већи него у 1937. години.³³

Народни посланик из Живице (Гуча) — земљорадник Милинко Милутиновић је (1932.) тражио низ олакшица за воћаре. Предлог пореза за 1932. годину предвиђао је смањење од 20%, али су порези због уједначења знатно порасли, јер су Србија и Црна Гора прве деценије заједничке државе плаћале много мање пореза него пречанске покрајине. Како није могао тражити да се врати стари начин наплате дажбина, истицао је како треба дуго времена да ја-

бука (сваке врсте) почне рађати; сличне изговоре је налазио и за шљиве; тражио је да воће десет година по садњи буде ослобођено сваког намета, док је раније постојало ослобађање за шест година. Иако јабука расте тамо где ништа друго не успева, око ње има више радње него око шљиве. Критиковао је што је за крушке и орахе предвиђено исто временско ослобађање, јер те друге воћке раније дају плодова. Тешко се жалио на тзв. „маказе цена“, при чему је индустријска роба „мало пала“, док су аграрни производи „јакo снижени“³⁴

Тај народни посланик Милинко Милутиновић тражио је, у име извоза шљива и јабука, да уз пругу уског колосека Крушевац—Чачак—Сарајево буде изграђена пруга нормалног колосека између Чачка и Краљева како би се олакшао и убрзао извоз поменутог воћа; сматрао је да она не би много стајала, јер ту не би требало дубити тунеле и подизати ћуприје.³⁵ Да би се уклонио преговар из вагона јабука пакованих у Пожеги у Чачку, Краљеву и Младеновцу, требало је да Министарство саобраћаја дозволи по цени ринфуза пренос робе у сандуцима на истим релацијама с тим да железнице бесплатно врате сандуке у Чачак или Пожегу (VI, 11). М. Савић је тражио да се пажљивије поступа приликом бербе и паковања — да се јабука од удара не би кварила (VII, 51). Он је сугерисао да се калемни племенитих врста јабука и крушака пренесу у брдовите крајеве чачанског округа и поправи сој тамошњих планинских воћака (VIII, 106).

Малина је већ првих година треће деценије имала статус врло тражене воћке, али још није на лицу места справљан и извожен сок од ње. Та воћка је извожена са пијаца у Чачку, Врњцима и Петровцу (V, 17).

Трешња чачанског краја јавила се у великој трговини тек почетком тридесетих година. У пролеће 1933. достигле су високу цену од пет динара за кгр. Чачанске трешње одлазиле су у градове са доста муслимана, јер је трешња врло омиљена међу њима (Сарајево, Скопље, али и Београд, као велики град). Извожена је у дрвеним корпуцама по 10 кгр, а товарена је по два вагона дневно у Чачку. Тада је цена због обилатог рода пала на два динара. Малину је у лето 1933. године извозила особито Малинарска задруга у Трнави. Шљива и јабука су те године слабо понеле, сем у неким местима.³⁶

Чачанска околина је била доста значајан произвођач бостана. Пет бостаница је (1924) доносило у Чачак по 800 кгр бостана годишње; бостан из чачанског краја продаван је и у Ужицу, (V, 21).

Чачански крај имао је (1922) мало винограда, наводно само 0,638 хектара; још су мање имали ужички, ваљевски, руднички, подримски и топлички округ (114). Почетком 1924. године основана је виноградарска задруга, која је учланила све виноградаре око планине Јелице.³⁷ Те године под виновом лозом била су само три хектара, који су годишње давали принос по 10,33 квинтала грожђа, а годину раније на истој површини принос од 18,33 квинтала.³⁸ Посланик М. Милутиновић тврдио је да око Чачка (1932) има велик број винограда, али ће они пропасти, јер је у вези с уједначавањем пореских обавеза и дажбина уведена трошарина на алкохол и у Србији, где она није плаћана до 1929. године. То је, тобоже, упропастило винарске трговце, који су дотад лако конкурисали винарима из пречанских покрајина.³⁹ На падинама Јелице било је 1.200.000 — 1.500.000 чокота лозе, који су давали 120—150 вагона вина. То вино било је изврсног квалитета, јер је на Јелици било довољно сунца, али је вина било мало за велику тражњу. У Чачку је основана винарска задруга, која се више бринула да сачува глас познатог јеличног вина, него да шири плантаже лозе. Сви су виногради били подигнути на америчкој подлози, лозницама државног расадника у Чачку. Најпознатија виноградарска села била су: Паковраће, Атеница, Бањица, Лозница и Жежевица (VIII, 166). Треба констатовати да је виногорје заиста проширено од 1922. до 29. године. Вино је у Чачак допремано и из Трстеника и Жупе (V, 140, 143; III, 97). Раније комовице није било много у чачанском крају, него је извозена шљивовица. Чачани су (1924) извозили до 25 вагона меке и до пет вагона љуте ракије из Трстеника. Клековачу, и то ону из Ужица, извозили су у то време, али у малим количинама — вагон или два. Извозници ракије из Чачка били су: Драгомир Когачевић, Миленко Јевтовић и Радоје Стевановић. У Чачку је први почео пећи клековачу (1902) Петар Танчић, кафеџија. Мале количине ракије извозило је њих око двадесет, и то по 2—4.000 кг, за бивши Новопазарски санџак и за северну Србију (IV, 97, 99—100).

Произвођачи и потрошачи дуго у Србији нису плаћали трошарину на вино и ракију и тиме су били у великој предности пред Босанцима у продаји шљивовице и пред суседним пречанским крајевима у погледу вина. У другој половини 1940. године једна уредба је даље проширила ранију уредбу о наплати трошарине на алкохол и на западну Србију. Стога је одржано више зборова и конференција, али резолуције нису прихваћене, без обзира што је навођено пропадање винарских трговаца.⁴⁰

Машински парк чачанских ратара био је скроман. Ни пре ратова тамошњи сељак није располагао модернијим плуговима, косачицама, вршалицама, па, чак, ни квалитетним ситним инвентаром. За време окупације туђински господари су односили боље стројеве. У Великом Крчмару (лепенички срез), на пример, једну нову вршалицу отпремили су у Пољску, па је деловођа општине из поменутог села молбом тражио да се машина врати.⁴¹

г) Сточарство и сточарски производи

Сточарство чачанског краја, које је много страдало за време Првог светског рата, уосталом, као и у другим областима Србије, доста је напредовало у првој деценији после рата. Министарство пољопривреде је још у пролеће 1921. располагало проценом да је Србија у погледу сточарства изгубила (1915—1918) вредност од око две милијарде послератних динара. Неке процене прављене 1918. у Женеви биле су нешто друкчије. Према уговорима о миру 1919—1920. године, Немачка је добила обавезу да на име ратне одштете испоручи и 51.000 коња, 50.000 волова, 100.000 крава и јуница и 400.000 оваца.⁴² Већ та стока је била много боље расе, мада нема података о броју грла додељених чачанском крају из репарација. Нарочито је унесено бољих говеда, изграђене су многе модерне стаје, а нека бубришта су обложена цементом (VIII, 168). Домаћа стока била је ситна, тако да је крава још 1938. године продавана само за 500 динара.⁴³

Брдовити терен округа није омогућавао већи напредак ратарства. Стога је сточарство представљало значајну пољопривредну грану. Оно је могло напредовати када је решено питање производње сточне хране, јер је оно било у стагнантном стању, јер је зависило претежно од онога што је сама природа без обраде давала. Сејање детелине и мухара први је увео Врано Обрадовић, учитељ у Миоковцима, 1891. године. Те културе су биле примерно раширене у периоду између два светска рата. Године 1929. у чачанској регији годишње је трошено 2.000 кгр семена детелине, а семена сточне репе 80 кгр. Године 1924. посејана је на 97 хектара, од чега је уништено на четири, а приноси су износили 10,54 квинтала; годину раније засејана је на 328 хектара са приносом од 37,87 метричких центи. Луцерка је 1924. засејана на 380 хектара, од чега је пропало усева на девет хектара, а принос је био од 57,36 квинтала; годину раније

засејана је на 328 хектара, а принос је био 37,87 квинтала.⁴⁴ На почетку светске економске кризе свака кућа имала је до пола хектара детелине, која, иначе, поправља родност земље и за друге културе. На ширењу производње сточне хране много је учинила Пољопривредна подружница, која је (1929) имала 500 чланова (VIII, 168). Репа за исхрану стоке одлично успева у долини код Вапе, у околини Атенице, Трпаве, Балуге, Заблаћа, Кукића, Мршинца, Горичана, Самила, Мусине Реке и све до Краљева; репа одлично успева и са леве стране Западне Мораве — у Прељини, Мојсињу, Горњој Горевници, Мрчајевцима, Цветкама, Лаћевцима и Тамнику (VIII, 166). Стока је у одређеном периоду године прехрањивана и грахорицом, зеленим (силажним) кукурузом и овсем (IX/1,32). Пашњака је у Рашкој области 1924. године било много — на 40.532 хектара, а годину раније на 43.152. Терени под угаром, на којима је стока такође пасла, простирани су се 1923. године на 1.094 хектара. Барџа, које су, такође, служиле у сточарству, било је 1924. године на 821 хектару, а 1923. године, која је изгледа била кишовита, чак на 2.393 хектара.⁴⁵

О стању сточног фонда постоје подаци из времена пописа становништва у јануару 1921. У чачанском округу коња је било 3.948, свиња — 23.805, оваца — 91.787, коза — 7.506, говеда — 61.122. Коња је у то доба било у београдском округу 3.725, у ваљевском — 2.532, у крагујевачком — 2.532, крајинском — 2.111, крушевачком — 2.520, моравском — 2.347, нишком — 3.339, рудничком — 1.052, смедеревском — 3.543, тимочком — 2.098 и топличком округу — 1.715. Као што се види, у свим наведеним окрузима коња је било мање него у чачанском округу. Више их је било у пространом врањском округу (8.117), који је, као и други окрузи источне Србије, помогнут стоком из репарација, у пиротском (6.762), пожаревачком (6.471), подринском (8.212) и ујичком (4.664), такође помогнутим на рачун ратне штете. Значи, у погледу коњарства чачански округ је добро стајао. Говедâ је почетком 1921. било: у ујичком округу — 59.274, у рудничком — 45.875, у топличком — 4.490, у нишком — 58.431, у пиротском — 47.235, тимочком — 56.604, смедеревском — 41.848, крајинском — 4.170; у тим окрузима било је, дакле, мање крупне рогате марве него у чачанском округу; више их је било у: ваљевском (62.798), подринском (86.346), крушевачком (67.192), моравском (64.807), крушевачком (71.248), београдском (63.446), пожаревачком (82.161) и врањском округу (104.661 грла). И ту је чачански округ био изнад половине округа преткумановске Србије. Сличну пози-

цију имао је у редоследу и у погледу оваца. Мање су имали окрузи: ваљевски (71.252), руднички (60.386), београдски (71.600), смедеревски (58.860), крушевачки (88.673), топлички (75.556), док су више имали окрузи: пожешки (235.261), ужички (-27.733), крагујевачки (104.506), моравски (201.586), пожаревачки (235.261), крајински (123.582), тимочки (235.234), нишки (223.531), врањски (240.113), пиротски (230.011). У погледу свиња чачански округ био је инфериоран. Мање су их имали само окрузи ужички, топлички и пиротски, док су сви остали имали више, чак и суседни руднички (27.879).⁴⁶

На сто становника 1921. године долазило је у чачанском округу: 3,24 коња (у целој Србији 2,62), 50,14 говеди (у Србији 41,65). То је било преко србијанског просека. Код све остале стоке Чачак је био испод просека: 75,3 оваца (90,96) коза 6,16 (11,33) свиња 19,53 (29,24), живине 123,89 (157,85) кошница 4,55 (6,9). Коња је било више него у чачанском округу у ужичком (3,92), подринском (4,55) у пиротском (5,13), а код говеда у рудничком округу (60,28).⁴⁷ У погледу теглеће стоке чачански округ је боље стајао. Јалових крава преко две године било је, 5.259 или 34,75% крупне теглеће стоке, волова — 6.834 (45,13%), бивола — два, коња 2.955 (19,51%), мазги и магараца — 92 (0,61%). Ти проценти у целој преткумановској Србији гласили су: јаловица — 50,3%, волова — 37,8%, бивола — 0,97%, коња — 10,83%, мазги и магараца — 0,79%. Произлази да је у пољопривредним радовима и као теглећа марва највише коришћена јалова крава, али и то да је чачански крај пољопривредне послове знатно више обављао воловима и коњима него остала Србија у просеку. Према зиратној земљи године 1921. на сто хектара долазило је у чачанском округу укупно 16,09 радне стоке, а у целој Србији — 36,74. Једно товарно грло опслуживало је у чачанском округу 2,72 хектара ораница; у целој Србији на једно грло теглеће марве долазило је 2,56 хектара обрадиве земље (96).

Најбољу стоку у првој години светске економске кризе имала су села Заблаће и Слатина и чачанска општина (VIII, 166).

У говедарству чачанског краја требало је предузети мере за побољшање расе. У равницама и крајевима таласастим и благо бреговитим, где добро успева кукуруз, ваљало је увести сименталско говече, које лети треба хранити сувом и кошеном храном (овас, грахорица, зелени кукуруз) и истеривати говеда на стрњик; у јесен, зиму и пролеће расну стоку требало је хранити зеленим, силажним кукурузом, шашом, резанцима шећерне репе, уљаним колачи-ма, сточном репом, сламом од грахорице, овсеном и пшеничном

сламом. Оригинадне сименталце је ваљало најпре довести у Војводину и Славонију — да се тамо аклиматизују и боље негују, а телад и јунад давати у друге равне крајеве. У брдовитим пределима са висоравнима примењивала би се испаша, и ту је требало доводити одомаћеног принцауера из Славоније; од пролећа до јесени такво говече било би храњено на паши, а зими би добијало сено, сламу, сточну репу и кромпир, који је добро успевао у чачанској регији. На местима са слабијим ливадама и пашом давани су: боља слама и лисник из шума козарица. Ту је вредело запатити само полимске краве, јако млечне, или краве туркуше из зворничког краја, које су више брстиле него пасле. Сувати, погодне за гајење говеди, служиле су више за опоравак него за гојење (IX/1, 32—33).

У Чачку је одмах после рата подигнута модерна задружна млекара, која је коштала са инсталацијама и хладњачом милион динара. Дневно је прерађивала 1500 литра млека из свих суседних села и производила масло које је упућивано у Врњачку Бању. Млеко је особито добијано из села: Вапе, Мршинца, Трнаве, Љубића, Кољевића. Како је млеко доста трошено и у локалним размерама, 1929. године је мање произвођен и извођен кајмак (VIII, 165). Поборник већих задружних млекара био је др Велимир Стојковић.⁴⁸

Брдским крајевима чачанског округа препоручивани су: словеначко брдско говече, сјеничка овца и енглеске ћурке. У првој години светске економске кризе на жиробаји је у Вичи било 5.000 комада свиња, у Каони 4.000, у Котражи 5.000. Велику жиробају имао је моравички срез (VIII, 166). У годинама после светског рата Министарство пољопривреде је позитивно оцењивало сточарство чачанске регије, па код деобе стоке из репарација чачански крај, наводно, ништа није добио.⁴⁹

У перадарству у чачанском крају највише се полагало у гајење ћурака. Најбоље ћурке у Србији важиле су оне одгајане у Левчу и Грузи, па и у селима код Чачка. Пре него што је Јагодина потпуно преузела функцију извозника ћурака у Енглеску и Француску, центар у Србији био је Чачак (VI, 107). Одатле је двадесетих година извожено до 10.000 ћурака годишње, али и 50.000 кокоши (VIII, 165). Ћурке су, поред Јагодине и Чачка, давала места на прузи Чачак—Крушевац—Крагујевац, Левач, Рековац и Ваљево. Из Чачка је годишње (1929) извожено и 1.500 гусака, 1.000 патака, а јаја 300.000 комада. Главни извозници перади и јаја били су чачански трговци Светозар Филиповић и Илија Винић (VIII, 240, 242, 241).

Министар пољопривреде Никола Бешлић дао је у експозеу повољан приказ прилика у сточарству у 1938. години. Исхрана и здравље стоке су били повољни. Суша са југа земље обухватила је и Шумадију. Од болести су још увек били присутни слинавка и шап. Трговачким уговорима била је обезбеђена продаја стоке у иностранству по доста повољним ценама. Тамо где цене нису биле рентабилне, Завод за сточну трговину премирао је до извесне мере одржавање сточарства. Крајем зиме 1939. цене су постале нешто нестабилније, јер је потражња за стоком у иностранству опала. Код ова тражених свиња дата је могућност да се добро уновчи кукуруз, чија је берба 1937. године била рекордна.⁵⁰

Стока чачанске регије продавана је на вашарима, нарочито коњи и свиње. На три сајма у току године у Чачку је (1929) продано 1.600 грла говеди, 500 коња и 4.000 комада ситне стоке. У пролеће мршава говеда купована су у Ужицу за гајење на Златибору. Продаја стоке обављана је и на недељним пазарима, када би се просечно продало 150 говеда. У пролеће је на чачанској пијаци продавано до 2.000 оваца са јагњадима из Сјенице и Старог Влаха (VIII, 165). Године 1922. на чачанско тржиште дотерано је 4.795 говеди, од чега је уновчено 38,91%, коња 601, од чега је продано 26,29%, свиња је дотерано 2.570 а уновчено 54,47% оваца притерано 16.100 и све су купљене. Оваца је више дотерано једино у Ариљу (41.032, продато 62,5%). Нигде код све врсте стоке, осим код оваца на чачанској пијаци, није продато 100% доведеног контингента. Говеда су највише извођена на вашаре у Свилајнцу (47.870, уз само 4,48% продато). Већа него у Чачку понуда је била у Крушевцу, Варварину и Зајечару, а већа продаја је била у Ариљу (52,07%), Крушевцу (62,37%), Обреновцу (54,51%) и Зајечару (54,01%). То је било код говеди. Коња је доведено у Свилајнцу 27.503, али је слабо реализовано. У Ариљу је продато 50,03% изложеног, у Крушевцу 42,35%, у Обреновцу, 30,11%, у Варварину 62,55%, у Зајечару 50,09%; у целој Србији на сајмовима продато је просечно 22,82%. Свиња је у Ариље дотерано 3.800, у Свилајнац 2.800, а продато у Ариљу 59,74%, у Крушевцу 57,94%, у Ужицу 65,7%, у Зајечару 61,64, у Свилајнцу мало, у целој Србији просечно 55,33% (VIII, 166). За догон стоке на пијаци плаћана је такса при изласку из Чачка, без обзира да ли је уновчена, што је нарочито револтирало догониоце.⁵¹

У мањим количинама по вртовима и шумама чачанског краја сакупљани су пужеви за јело који су извожени; слично је рађено и у Краљеву, Ваљеву, Шапцу и Пожаревцу (V, 110).

Чачак је био ранијих двадесетих година познат и као пијаца за кајмак. Трећина кајмака који је допреман у Београд долазила је из Чачка. Најлепши сир и кајмак прављени су у трнавским селима. Чачански кајмак израђиван је већином од крављег млека и то му је давало добар квалитет и препоруку за извоз. Извозници кајмака били су: Јанићије Бешевић, Милорад Перамилац, Момир Петровић, Младен Даријевић и Милан Главинић. Кајмак је произвођен у нарочитим судовима, а извожен је и из Ужица и Краљева (IV, 188; VII, 90).

Чачак је извозио и квалитетне коже, држећи први квалитет код јагњешних кожа. Јарећа кожа из Чачка сврставана је, међутим, тек у трећу од четири категорија (II, 31).

д) Експлоатација шумског блага

Шуме су искоришћаване око Чачка, али непостојање добрих путева ограничавало је систематскију експлоатацију (I, 191). Дрво је обрађивано у домаћој радионици (II, 88). Од храстових стабала израђивани су прагови за железницу, али много мање него у Босни. У западној Србији од Ваљева и Трстеника утоваривано је на већим железничким станицама 60.000 прагова годишње (VIII, 349). Дрвене мотке служиле су као стожер за прављење брезових метли. У Драгачеву, моравичком и жичком срезу израђивано је годишње око 25—30.000 тих метала.⁵² Сиромашан сељак је много дангубио доводећи дрво на чачанску пијацу, да купи соли, петролеја и опанака. Да би дотерао кола дрва, сељак је морао да у општини извади потврду да је дрво посечено у његовом приватном забрану, а не у државној шуми. Око тих уверења сељак је много пиканиран у Чачку, јер су га шумари одводили у општину, где му је дрво плењено ако нема уверења, односно дангубио је док потврду накнадно донесе. Да би за кола дрва добио око 60 динара, морао је да изгуби просечно 3—4 дана. Једна рација је приређена првих дана јула 1935. године.⁵³

Чачак је имао дирекцију државних шума. Од свих десет дирекција у буџету за 1937. годину ушло је свега 117.797.130 динара прихода од шума и рудника; чачанска дирекција није спадала у профитабилније.⁵⁴

б) Угаљ, руде метала и неметали

Чачак није представљао рударско средиште, али је неких руда и сировина неметала ипак било у околини вароши. Хромида има

испод планине Јелице, у Премоћу, Жежевици, Јездини, Троглаву и на Шипаници (од Рашке ка Митровици). Манганове руде било је у Горевници, Прилишцу и у Лаћевцима (VIII, 167). Магнезита је било на обронцима Маљева. У Доњој Горевници се угаљ налазио испод нивоа Мораве; то је лигнитски мрки угаљ, који се распада на ваздуху, па и пали сам од себе; зато га железничари нису примали за транспорт. Тај се угаљ могао користити да се одмах при окну сагради електрична централа. Још 1908. утврђен је слој око три метра дебљине на великом пространству. Експлоатацију су почели Аустријанци почетком 1918. године; од угљенокопа до железничке станице Прелјина изграђена је железничка пруга уског колосека. (0,76 см.), дугачка десет км; дневно се експлоатисало 7—8 вагона. Угаљ је био намењен београдској електричној централни и водоводу, али од 1923. угљенокоп није радио (Д, 49). Угљенокоп у Доњој Горевници је државни, а налазио се само девет км од Чачка. Угља даље има у Папратишту и у околини Пожеге (VIII, 167). Лигнит је вађен у Цилатовићима, у режији друштва „Јелица“; товарен је у вагоне на станици Јеминска стена. У Папратишту је Чебинац нашао угаљ који развија 6.300 калорија, док је у Латвици (ариљски срез) констатован и камени угаљ. Гвожђа са мало пепела и сумпора било је у Орловици и Причиновићима (VIII, 189).

Рудник угља „Бресница“ почео је да ради 1927. године. Тада је Радивоје Јовичић, копајући бунар за воду, на 25 метра дубине, нашао на слој угља. За то су дознали индустријалци Бојацићи из Крагујевца и одмах су приступили отварању рудника. Миле Бојацић је добио концесије и образовао је окно у засеоку Ташовац. Ушло се у слој код баште Р. Јовичића и пошло се према Вољавчи. На почетку је радило 20, а доцније 50—60 радника. У првим годинама вађено је око 20, а касније 70 тона дневно. Руда је копана и транспортована примитивним средствима, ручним алатом. Почетком тридесетих година експлоатација угља организована је у Вољавчи, код реке Банбаруше, а нешто испред реке Вољавче. Тада се вратило натраг, са ископом према Бресници. Ту је транспорт извођен пругом и вагонетима. Вагонети, довлачени коњском запрегом, искрцавани су на имању Богосава Мијаиловића, поред сеоског пута који води манастиру Вољавчи. Приликом копања испод имања Б. Мијаиловића јавила се вода и угљен-моноксид. Та јама је, услед загађености, напуштена и копан је нови тунел у башти Спасоја Видојевића. Један отвор урађен је и у башти Витомира Миловановића 1935. године. Ту је слој угља износио око осам метара дебљине. Угаљ је

давао 3.500 калорија. Даља истраживања нису вршена. Фирма Бојацић користила је угаљ за потребе своје млинарске индустрије, а у другој половини тридесетих година угаљ је превожен у Чачак, и то воловском запрегом. Рударима из Бреснице власник је плаћао 12 динара дневно, рударима Личанима 18—25, а рабацијама 8—12 динара по товару од 100 кг (Д, 49).

Угљенокоп у Вољавчи—Тавнику отворио је Београђанин Милош Рафајловић 1940. године. Угаљ из нископа извлачен је вагонетима помоћу граника, а затим одвлачен низ речицу Вољавчу колима на утрину у близини куће Рајка Тепошевића. Рудник је био удаљен од сеоског пута 1.200 метара, а до Тавника три километра. Слојеви су бушени ручном бургијом, а затим минирани. Дневно је вађено по десет тона. Уочи рата ту је било запослено 50—60 људи и тада је производња повећана (Д, 49—50).

У експлоатацији магнезита радило је неколико предузећа. Прве концесије, гј. закупе терена издате су 1927. године. Обухваћени су атари неколико села (Милићевци, Миоковци, Брђани, Срезојевци, Савинац, Леушићи, Г. Горевница). Експлоатацију и прераду руде обављала су два позната предузећа: „Магнезит-Шумадија“ а. д. у Брђанима и „Емилка“ у Горњој Горевници. Прво друштво имало је у свом саставу и рудник у Милићевцима, као и фабрику за печење и мељаву магнезита у Брђанима. Печење и прерада руде почела је првих тридесетих година. Руда је преносена из Милићеваца до постројења у Брђанима жичаром дугом 8,5 км. Уочи рата добијано је 30 тона за 24. сата. Печен или самлевен магнезит упућиван је у Француску, Немачку и Чехословачку. У окнима и у фабрици предузеће је запошљавало 120 радника. Предузеће „Емилка“ је било добро технички опремљено (мотори, компресори, трактор за превоз руде, тенк-трактор гусеничар, камион, 30 рударских вагона, 4.000 метара рударског колосека). Руда је печена у шест грчких пећи и у две пећи „Брзопек“. Мељава је обављана у моторном млину. Уочи рата рудник је производио 7.000 тона каустика годишње, што је извожено у Холандију, Белгију и друге земље. Предузеће је запошљавало 240—270 радника у три смене.⁵⁵

Рудник хромне руде „Јелица“ у Рајцу отворен је 1936. године. Налазиште руде било је познато још 1905. Најобимнија истраживања вршена су 1936. и 1937. Производња уочи рата износила је око 200 тона годишње. Језгро руде налазило се на „Грујиним ливадама“, на висини од 622 метра. Руда је била прве класе, у мањој мери

упрскана у маси друге класе. Садржај хрома кретао се од 46 до 49,58%. Руда је извожена у Немачку, Мађарску и Чехословачку. Тада је у руднику било запослено 70—100 радника (Д, 50).

Од неметала креч је печен од Гуче ка Котражи и код Јелендола у Овчарско-кабларској клисури (VIII, 166). У околини Чачка нема иловаче погодне за грнчарство. Лончари са стране (вероватно из Сјенице) долазили су на коњима доносећи своје израђевине (II, 82). Било је раширено вађење песка из брдских речица. Понекад је, као код Гуче 1923. године, долазило до спорова око присвајања песка, па је било и двоструког убиства.⁵⁶

е) Варошке и сеоске занатлије

Почетком 1919. године у Чачку је регистровано 256 занатлија: 45 опанчара, 29 обућара, 19 абација, 35 пекара, 13 столара, 10 браваара и 19 зидара.⁵⁷ Занатлија је, према списку објављеном 1928. године, било: шест бербера, пет лончара, три бојације, две казанције, три ножара, 24 опанчара (у Шапцу 36, у Крагујевцу 28), осам столара (у Пожаревцу 18, у Крагујевцу 21), две сапунције, посластичар, бонбонција, кобасичар и ткач (VI, 238, 240, 241, 253, 260, 273, 278, 282, 285, 291, 294). По попису обелодањеном две године касније, у вароши су радили: 60 опанчара, 17 обућара, 21 абација, 10 терзија, 12 кројача, 26 сточара, осам ковача, пет поткивача, 10 воскара, четири пинтера, два колара, два каменоресца, 40 пекара, 12 месара, 11 бербера, пет сајција, седам лимара, три ћурције, пет сарача, два ножара, пет казанција, четири грнчара и пет занатских предузимача (VIII, 165). Већина опанчара у Чачку дошло је из Ужица, где их је некад било у великом броју и били су запажени продавци на вашарима. Око 1897. године опанци су се почели правити од бона (говеће коже), најпре у Шапцу, а затим истовремено у Ужицу и Чачку. Потиснути су ранији црвени опанци, израђивани од коже ситне рогате марве (III, 401). С обзиром да је оба списка публиковао исти аутор, а податке сакупио по истим критеријима, нагло повећање занатских струка и броја занатлија за свега две године указује на нагли развитак Чачка непосредно пре избијања светске економске кризе. Јавили су се и занатски предузимачи, што је јасан знак да су трговци почели предавати и финансирати занатске производе, да су ишли на отварање већих радионица, мањих мануфактура или бар на организовање скупне производње, без индивидуалне конкуренције појединих за-

натлија и на откуп артикала. Од 1927. до 1929. изгледа да је био период кључан за развитак урбане производње, коју је светска криза зауставила. Тридесетих година на ту кризу су се надовезали продор индустријских продуката и стварање велетрговачких магацина по већим градовима. Ту спадају и продавнице обуће чешке фирме „Бата“, а касније чешке трговачке корпорације „Тата“. Против фирме „Бата“ обућари и опанчари Чачка пренапунили су (10. фебруара 1939) дворану хотела „Лазовић“ — због продаје гумене обуће, коју су сељаци радо носили уместо опанака; у знак протеста поменути занатлије су три дана држале своје радње затворене, излепили су по локалимa велике плакате и послали резолуције са збора градском поглаварству, среском начелнику трнавском и бановинској управи.⁵⁸

По селима је постојала домаћа радиност без везе са чачанским трговцима и њиховим откупом израђевина. У селу Градцу (студенички срез) двојица Рома (Цигана) бавила су се израдом клинаца, сацака и других ситних помагала од гвожђа, У селима Белој Стени, Биљановцу и Дарињу по један сељак средњег имовног стања бавио се ковачким послом. У Драгачеву било је (1929) 12 сеоских ковача који су правили секире; били су слабог материјалног стања, јер су производе продавали у локалној средини. У Ивањици два лица израђенички срез) шест особа израђивале су котарице од врбовог прућа. Њивала су клинце (VIII, 304). У Бистрици (општина Биљановац, студенички срез) шест особа израђивале су котарице од врбовог прућа. У трнавском срезу само је један сиромашан сељак израђивао такве корпе, али и за продају. У селу Зеокама (Драгачево) три сиромашна сељака производили су метле и износили их на чачанску пијацу (VIII, 292, 297).

У Чачку је Пиротска ћилимарска задруга отворила (1922) филијалу (као и у Софији, Крушевцу, Ваљеву, Сарајеву, а 1923. и у Београду), али то је било само продајно, не и производно место (II, 136).

Занатлије су у Првом светском рату страдале и од српске војске, јер реквирирана роба није исплаћена. Народни посланик инж. Анта Радојевић је (у фебруару 1921) поставио усмено питање министру финансија: да је потребно да се исплате одузети производи (1915) од стране српске и аустроугарске војске у пролазу у местима на Западној Морави и на Ибру; како није било одговора, питање је (15. априла) претворено у писмену интерпелацију.⁵⁹ Сличну интер-

венцију предузео је (1924) народни посланик Никола Сретеновић за обештећење опанчара и 4—5 грађана у Г. Милановцу за опанке покупљене (1915) за српску војску.⁶⁰

У целини узевши, занатство Чачка и околине било је релативно ситно, стари занати су почели, као и другде, да изумиру, али је бележило резултате у привредној делатности краја. Занатско удружење за Чачак и трнавски срез у 1934. години бројало је 189 чланова, а Занатско удружење за љубићки срез у Мрчајевцима имало је око 45 активиста; највише ковача, поткивача, опанчара, абаџија и пекара (Д, 44).

ж) Индустрија и енергетика

Општи привредни развитак Чачка у међуратном периоду, а нарочито у другој половини тридесетих година, огледа се особито у подизању нових производних погона и у порасту рударске и занатске продукције. Увећани производни капацитети изазивали су миграциона кретања из околних села и срезова у Чачак (Д, 45, 44). Бржи напредак индустрије треба забележити у производњи електричне енергије, у изградњи Војно-техничког завода и Фабрике хартије. Пивара „Крен и Станковић“ производила је двадесетих година 50 вагона пива за локалну потрошњу. Парни млин (подигнут 1889) и други акционарски млин давали су 2—300 вагона брашна, са капацитетом од 3,5 вагона за 24 сата. Акционарска црепана „Морава“ израђивала је годишње 1.200.000 комада склапајућег црепа, који је продаван у оближњим варошицама. Акционарско друштво „Јелица“ обезбедило је граду осветљење, а индустрији погонску снагу. У Љубићу радиле су: стругара, црепана и железничка радионица за оправку вагона. На речици Атеници млела је воденица Ј. Брушије, дајући бело брашно (VIII, 105, 254). То би био претходни резиме излагања о напретку индустрије у међуратном периоду.

Акционарско предузеће „Јелица“ за подизање и експлоатацију електрана и млинова основано је 1921, а 1926. године спојено је са друштвом „Овчар и Каблар“ а. д. Године 1930/31. у том предузећу се јавља први пут у Чачку инострани акционарски капитал, који је оправдан потребом за већим инвестицијама како би се подигле нове хидроцентралне у Овчарско-кабларској клисури и Студеници, нови трансформатори и друге инсталације. У септембру 1933. Чачани су саботирали коришћење струје, а потом је електрана обуставила испоруку струје, јер „Јелица“ није поштовала уговор закључен

са општином.⁶¹ Централа је имала две стабилне парне локомотиве од 100 и 55 коњских снага и два динамомотора од 65 и 35 коњских снага. Године 1923. производња струје је била још минимална. Електрана је тада трошила угаљ из угљенокопа „Прилипац“ код Пожеге. Постројења је монтирао „Велкос“ из Београда 15. октобра 1921, а инсталирање је стајало 935.000 динара (III, 208). У годинама од 1931. до 1936. расли су губици, а 1938. друштво је располагало са 50,2 милиона динара.

У августу 1929. општина је решила да београдској фирми „Пангић и друг“ бесплатно уступи тражено земљиште за подизање творнице папира. Фабрика је прорадила крајем 1930, усмеравајући обим и асортиман према комерцијалним налозима седишта фирме у Београду. Средином 1932. године у предузећу је било запослено 110 радника и чиновника, с капацитетом од 10.000 кгр хартије на 24 сата (Д, 46). Железницом из ужичких и чачанских чамових шума довлечено је дрво (III, 456).

Војно-технички завод стартовао је 1925. године као столарско-ковачка радионица, по буџетској ставци од 8.000.000 динара,⁶² али је стварно започео рад тек 1930. као IV одељак Војно-техничког завода из Крагујевца. Касније се осамосталио као Војни завод „Чачак“. Године 1934. запошљавао је 225 радника и службеника. Од наредне године ту је радило 1.150 радника, шегрта и службеника. Завод је много допринео оживљавању привредне делатности у месту (Д, 46—7). Од 1936. Завод је поново дошао у зависност од Крагујевца, поготово за набавку 10.000 динара. Завод је поправљао и израђивао инжењеријско-техничку и другу сличну робу за потребе копнених трупа, ваздухопловства, па и морнарице, а радови су могли бити извођени и за друге државне установе, па и за приватнике.⁶³

Аутоматски парни млин реконструисан је и дограђен 1922. године, кад се налазио у власништву Чачанске штедионице, са капацитетом од три вагона брашна за 24 часа. Фирма „Павле Брушија и синови“ купила је и знатно повећала рад млинских ваљака (Д, 47). Нови млин подигнут је 1922—3. године (III, 252). Електрична црепана истих власника Брушија настала је 1931. подизањем у Љубићу пећи за печење цигла и црепа. Електромотор од 25 коњских снага покретао је ваљак и пресу; дупли ваљци су млели земљу, а две пресе производиле су фалцовани цреп. После извршене реконструкције дневни капацитет био је 6—8.000 комада цигала, а 10.000 комада бибер-црепа и 8.000 комада фалцованог црепа. За време летњих месеци црепана је радила са

30 радника. Године 1939. новом реконструкцијом изграђена је кружна пећ са 14 комора и високим димњаком (Д, 47).

Парну пивару основали су (1850) и касније водили Фердинанд и Стеван Крен и Стеванов зет инжењер Светолик Станковић, који су још одмах после рата (1922.) довели погон на ступањ модерног предузећа које је давало пиво одличног квалитета.⁶⁴ Године 1928. потпуном реконструкцијом створена је нова пивара са најмодернијим „Шкодиним“ машинама, ледаром и апаратима за производњу слада.⁶⁵

Начелник министарства трговине и индустрије М. Савић предлагао је оснивање у Чачку предузећа за производњу етра, рафинерију бакра, фабрику шибица и израду дуга за бурад од меког дрвета из Ивањице (I, 158, III, 112; V, 243, 129). Од тога, међутим, није било ништа, јер је светска економска криза скршила капитале и за друге пројекте.

з) Трговина и угоститељство

Извозна трговина двадесетих година играла је у Чачку кудикамо већу улогу него увозна, јер су скромни житељи варошице мало тропили, тако да је општи економски биланс био апсолутно позитиван и он је допринео будућем напретку. Трговци-увозници поручивали су еспап непосредно од страних индустријалаца (из Енглеске, Италије, Чехословачке, Аустрије и Немачка), снабдевајући робом и потрошаче у Г. Милановцу, Пожеги, Ивањици, Гучи и Ариљу.⁶⁶ Тих година у Чачку је допремано робе за око 100 милиона динара. Трговаца детаљиста била је у насељу 160, а grosиста шест: Чачанска извозна и увозна банка, браћа А. Вујовић, Аћимовић и комп, Јездимир Матовић и другови, Војислав Матовић и брат те Бјекић и Дамјановић (III, 166—7). Почетком 1919. регистровано је 108 трговаца, 55 кафеџија, хотелијера и конобара (Д, 43). Пет-шест извозника бавили су се експортом пољопривредних производа. Извештај Управног одбора Извозне и увозне банке за 1936. годину установио је да је извоз цереалија опао и да се промет житом обавља само за домаће потребе: радило се на ситно и зарада некад није покривала ни режију. Слично је било и са занатством (Д, 93, 95). Удружење трговаца за срезове трнавски и љубићки (1932) имало је 196, 1934. године 220, а 1935. — 212 чланова. Око 20 радњи је затворено у доба светске економске кризе због губитка капитала (Д, 44). Па ипак, број трговаца почео се лагано увећавати. Оживљавање пос-

лова у 1936. години констатовано је и у извештају Чачанске задруге а. д. (Д, 74). Можда само извоз није одмах кренуо, него је нешто каснио у општем покретању привредног замајца. Трговци су сачињавали основно језгро свих локалних банака, као оснивачи, чланови управног и надзорног одбора и штедише са већим улозима и кредитима (Д, *passim*). Пред светску економску кризу у Чачку је радило: 63 кафане, бифеа и народних кухиња, уз три ашчине и пет хотела. Средином тридесетих година у месту су постојале 63 угоститељске радње и седам хотела. У чачанским хотелима у 1929. години преноћило је 3.999 гостију (од којих 199 жена) (Д, 45).

и) Банкарство Чачка

Акционарске банке и друге новчане установе подробно и стручно обрадио је, у неколико својих радова, проф. др Јарослав Дашић, и на тој проблематици се не треба задржавати. Ваља само подвући чињеницу да су банке већ 1922. године преузеле највећи део велике трговине, што је констатовано и у Народној скупштини.⁶⁷ Тридесетих година постојала је агитација да сељак не плаћа дугове и камате на њих. Против тога су протествовале неке банке у чачанском суседству. На пример, против такве тежње појавио се плакат Рудничке банке са потписом Петра Миловановића, дежурног члана банке.⁶⁸ Филијала Државне хипотекарне банке у Нишу, уз помоћ своје агенције у Чачку, финансирала је изградњу млечне пијаци и изградњу месарских радњи (Д, 110). Штедни улози четврте деценије столећа подизани су из акционарских банака и углавном преношени су у Државну хипотекарну банку и у Поштанску штедионицу (Д, 111). Велики поремећај у провинцијским банкама изазвала је владина уредба од 20. априла 1932, која је предвидела да се земљорадничке обавезе до 25.000 динара смање за 25%, али само код номинале, а не и да се ослободе камата.⁶⁹ На годишњој скупштини 22. марта 1936. Чачанске задруге а. д. извештај о раду у 1935. години нагласио је да уредба о заштити земљорадника од 8. априла 1935. није дала жељене резултате, јер сељаци нису могли да плате ни камату, што је неповољно утицало на банке и привреду (Д, 74).

ј) Пүтеви и железничке прүге

Рбави колски и макадамски пүтеви везивали су Чачак са Г. Милановцем, Краљевом, Крагујевцем, Ивањицом и Пожегом. Пу-

тевима нису била повезана за Чачком сва околна села. Требало је (1929) проширити и дотерати пут Ариље—Гуча—Чачак и пут Чачак—Суворор—Ваљево, а ваљало је појачати и везу с Ивањицом, где је из Чачка, Београда и Сарајева стизало годишње 9—10 вагона робе у вредности од 10—15 милиона динара (VIII, 165, 201, 210, 216).

У погледу железничког саобраћаја Чачак је некако био по страни. Видици су се почели отварати изградњом пруге уског колосека Чачак—Београд (1922) (Д, 111). Постојале су ускотрачне пруге: за Крушевац и Ниш, Лајковац—Ваљево—Београд и за Ужице. Линија Чачак—Г. Милаповац—Лајковац завршена је у лето 1918, али лоше, па је она срећена тек 1920. године.⁷⁰ У септембру 1924. пуштена је у промет саобраћајница Ужице—Вардиште, за везу са Сарајевом и Дубровником.⁷¹ Грађани Чачка одржали су 13. априла 1922. велики збор, на коме се расправљало о варијантама пруге код Љубића, како би се Чачак избавио изолованости; на збору је донесена резолуција о градњи пруге нормалног колосека Чачак—Г. Милановац. Љубићка железничка станица налазила се у пољу, ван села, готово ближе Чачку него Љубићу, и имала је да служи за војне потребе, а не за трговину.⁷² За горосечу и извлачење дрва из шума биле су значајне линије Сталаћ—Чачак—Ужице и Чачак—Обреновац (VII, 17). Чачани су инсистирали на прузи нормалног колосека Г. Милановац—Чачак, која би унапредила рудокопњу олова на Руднику; продужена на Пожегу—Ариље—Прибој—Бијело Поље и Подгорицу представљала би стратегијску пругу за земаљску одбрану (V, 225, 291, 226). Средином фебруара 1938. инж. Димитрије Вујић, посланик северног Баната али родом из Ивањице, критиковао је министра саобраћаја М. Спаху због субјективизма у стварању железничке мреже; навео је да се споредне пруге, на пример линија Чачак—Ваљево, претвара у главне, а напуштени су правци важни за експлоатацију, као што је била пројектована линија Београд—Шабац—Бијељина—Тузла.⁷³ Пруга Чачак—Ваљево била је део артерије која је имала да иде на Добој, Глину, Карловац, о чему је донесена уредба јула 1936. године.⁷⁴ Била је важна са војног гледишта. У августу 1938. у Горичанима, на прузи нормалног колосека Краљево—Чачак, положен је камен-темељац за подизање модерне железничке станице.⁷⁵ Тек у 1939. години Чачак је преко Краљева био потпуно повезан пругом нормалног колосека са југословенском железничком мрежом.⁷⁶

II СТАЊЕ ОДНОСА У ДРУШТВУ

Аустроугарска окупација је много изнурила извесне категорије варошана, нарочито удовице, жене чији су мужеви и синови отишли са српском војском и уопште службенички и пензионерски слој, који је зависио од месечне плате које окупатор углавном није делио. И после завршетка рата, на пример, Милица М. Тодоровић је (11. априла 1919)) молила новчану помоћ од Привременог народног представништва.¹ Нову велику, не само економску, него и социјалну баријеру представљала је светска привредна криза од 1929. до 1933. године, кад су страдали и имућнији слојеви грађанства, чак и пре доношења уредбе (1932) о раздужењу сељака.

а) Структура становништва према основном занимању

Попис становништва од 31. марта 1931, на временској средини посматраног периода, дао је врло корисне податке о професионалном бављењу срезова упућених на Чачак.² У трнавском срезу према главном занимању стање је било следеће:

Пољопривреда, шумарство и риболов;

— самостални привредници и закупци: 3.176 мушких + 344 женских;

— чиновници и намештеници: 24 мушких и 4 женских;

— радници: 18 мушких;

— надничари и слуге: 156 мушких и 6 женских.

Занати и индустрија — самостални и закупци: 433 мушких и 53 женских;

— чиновници и намештеници: 433 мушких и 53 женских

— радници: 568 мушких и 68 женских;

— шегрти: 120 мушких и пет женских;

— надничари и слуге: 69 мушких и 40 женских.

Трговина, кредит, саобраћај:

— самостални и закупници: 229 мушких и четири женских,

— чиновници и намештеници: 189 мушких и 18 женских;

— радници: 15 мушких и двоје женских;

— шегрти: 52 мушких;

— надничари и слуге: 18 мушких и 17 женских.

Јавне службе, слободне професије, војска:

— самосталних и закупника: 557 а 13 женских;

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

- чиновници и намештеници: 268 мушких и 67 женских;
- радници: 112 мушких и осам женских;
- надничари и слуге: 8 мушких и 10 женских.

Друга занимања или без занимања:

- самостални и закупци: 20 мушких и 243 женских;
- чиновници и намештеници: 0 мушких и четири женских;
- радници: 14 мушких и троје женских;
- надничари и слуге: 17 мушких и пет женских.

У срезу од укупно 26.970 становника: самосталних и купаца: 4735; чиновници и намештеници: 639; радници: 931; шегрти: 177; надничари и слуге: 416.

У Драгачеву стање је било следеће:

Пољопривреда, шумарство и риболов:

- самосталних и закупника: 5.562 мушких и 458 женских;
- чиновници и намештеници: 3 мушких;
- надничари и слуге: 80 мушких и 112 женских.

Занати и индустрија:

- самостални и закупци: 93 мушких и 23 женских;
- чиновника и намештеника: 4 мушких;
- радници: четворица мушких;
- шегрти: четворица мушких;
- надничари и слуге: једна женска.

Трговина, кредит, саобраћај:

- самостални и намештеници: 40 мушких и три женске;
- чиновници и намештеници: четворо мушких и једна женска;
- радници: 17 мушких;
- шегрти: девет мушких;
- надничари и слуге: два мушка.

Јавна служба, слободна занимања, војска: 1 мушки и 4 женских;

- чиновници и намештеници: 65 мушких и 23 женских;
- радници: 5 мушких;
- надничари и слуге: двојица мушкараца.

Друга занимања:

- самостални и закупци: 8 мушких и једно женско.

У срезу од укупно 37.125 становника:

- самосталних и купаца: 6.193 мушких и 100 женских;
- чиновници и намештеници: 56 мушких,
- радници: 13 мушких;

— надничари и слуге: 197.

У срезу љубићком стање је било следеће:

Пољопривреда, шумарство и риболов:

— самостални и закупци: 5.030 мушких и 504 женских;

— надничари и слуге: 161 мушких и 83 женских.

Занати и индустрија:

— самостални и закупци: 143 мушких и 12 женских;

— чиновници и намештеници: 14 мушких;

— радници: 20 мушких и једна женска;

— шегрти: 20 мушких и једна женска;

— надничари и слуге: 16 мушких и једна женска.

Занати и индустрија:

— самостални и закупци: 143 мушких и 12 женских;

— чиновници и намештеници: 14 мушких;

— радници: 12 мушких и седам женских;

— шегрти: 20 мушких и једна женска;

— надничари и слуге: 16 мушких и једна женска.

Трговина, кредит, саобраћај:

— самостални и закупци: 38 мушких и једна женска.

— чиновници и намештеници: 43 мушких;

— радници: 18 мушких;

— шегрти: 3 мушких;

— надничари и слуге: четворица мушкараца.

Јавне службе, слободне професије, војска:

— чиновници и намештеници: 66 мушких и 20 женских;

— радници: 4 мушких.

Друга занимања или без занимања:

— самостални и закупци: 19 мушких и 10 женских;

— чиновници и намештеници: један мушки;

— радници: један мушки.

У срезу од укупно 33.611 становника — самосталних и закупца: 5.757; чиновника и намештеника: 151; радника: 159; шегрта: 24; надничара и слугу: 200.

б) Утицај економике на друштвене релације. Сељак и „маказе цена“

Народни посланик Милан Поповић навео је спекулације лихгара, па и Чачанске извозно-увозне банке, тражећи да се у року од шест месеци пријаве све менице пореским управама; интерес на

позајмице није требало да буде већи од 12⁰/₀, тј. од онога што је закон прописао; банке које су се служиле државним новцем не би смеле да узимају више од 2⁰/₀ за посредничку улогу, као што су практиковали Главни савез земљорадничких задруга и Аграрна банка.³ У марту 1932. говорили су у Народној скупштини посланици Милинко Милутиновић из Драгачева и Вукашин Спасојевић из моравичког среза. Први је упоредио цене аграрних и индустријских и монополских производа у моменту сељачких задужења и у време светске економске кризе, кад су пољопривредни производи појевтинили за 75⁰/₀, па и више, тражећи да се за толико умање и задужења. Дакле, сељак је огрезао у дугове, не због неке лакомислености, него због „маказа цена“, што није могао да предвиди. Милутиновић је навео да је цена хектара земље била 20.000 динара, волова 5—10.000, краве 3—5.000, овце 300—500, угојене свиње 1.200—2.000, јахаћег коња 5—1.000 и теглећег 8—15.000, вагона ракије од 25 степени 80—100.000, вагона ракије 50—65.000 динара. Сељак је морао да купује стоку, отету му у току ратних година. Кад је настала светска економска криза, износи старих дугова су остали, а цене земље и сељачких продуката су јако пале: хектар земље 3—5.000 динара, волови 1.000—2.000, крава са телетом 350—1.000, овца 70—100, свиња 400—600, јахаћи коњ 1.500—3.000, вагон вина 1.500—2.000, вагон ракије од 25 гради 20—25.000. Око Гуче сељак је имање некад купљено за 62.000 морао продати за 18.000 динара. Милутиновић се посебно жалио на високе камате, тако да земљорадник ни продајом стоке (па и радне) није био у стању да исплати само интерес на позајмљени новац меницом. Он је у свом дугом говору (0,715 ауторских табака штампаног текста) обухватио горућа питања која су уништавала сељачко друштво. Поздравио је смањење пореза на земљу за 33⁰/₀, али је нагласио да су се друге невоље нагромадиле. Систем пореског закона био је, по њему, страшан с обзиром на његово деветогодишње председниковање у општини; тражио је да се србијанско село врати на порески систем који је постојао у потпуности до 1924. године, па и касније до изједначавања пореза у целој земљи, када су Србија и нарочито Црна Гора биле веома повлашћене (због ратних губитака) у односу на пречанске области. Није било боље ни код пореза на воденице, јер су поточаре просечно радиле свега три месеца, а за време суше и мање, и кад је за сваку пореску опомену требало платити десет динара. Тражио је и смањење железничке тарифе за превоз пољопривредних производа, јер је сир који је у Гучи продаван за три динара а кајмак за осам, у Београду је изашао

на 30 и 40 динара, што се тешко могло уновчити у доба опште немаштине. Драгачевска села су морала да купују кукуруз — да се прехране чељад у кући, а новца није било; стога су многе породице гладовале. За потврду да је дрво које је продавано на чачанској пијаци из приватног забрана, а не из државне шуме, требало је дати 10 динара без обзира да ли је дрво продато. И код пореске опомене давало се 10 динара. Милутиновић је предлагао да се уведу глобална уверења за целу економску годину са истом таксом. Иако никоме није било лако, варошани су, ипак, и даље јели колаче, а сељаци су гутали ћускије. Ипак, из његовог излагања је излазило да су многи сељаци имали штедне књижице са више десетина хиљада динара, које су морали продавати зеленашима у пола цене. Залагао се и за сталност судија — како би могли по савести гонити крадљивце, друге криминалце и убице по селима.⁴

в) Проблем задужења сељака

Поменути народни посланик из Гуче говорио је уопштено и заинтересовано. У првим послератним годинама владала је коњукутура пољопривредних производа и сељак је добро живео. Чак и у брдовитом Подрињу он је почео да живи комотније и да троши без потребе. Сељаци у босанском Подрињу, примерице, прелазили су у Бајину Башту, где су добро уновчавали своје продукте и куповали стоку, пољопривредни инвентар, пословали са банкама (јер их у Сребреници још није било) и навикавали се на градске артикле. Сељак је куповао земљу кредитом добијеним у банкама, не водећи рачуна о високим каматама. Слично је било и у поречју Западне Мораве. Због изједначења пореза, пореске дажбине су се повећале за 25%, тако да су порези и разлике у динамици цена учинили да су сељакови чисти приходи умањени за 30%. Они у новим условима нису могли да прате нове инвестиције, лагоднији живот, па ни да одговоре на раније начињене дугове. Сељак се најпре и даље задуживао, мислећи да криза неће дуго трајати. Али, сељак је већ 1930. године живео испод ранијег минимума и стварно на кредит.⁵ Главни мотив сељаковог задужења била је набавка стоке, радне, за унапређење сточарства, али и за исхрану. Сељак је лакомислено продавао и поново куповао стоку. Постојао је манир да се стока не држи преко зиме услед недостатка сточне хране, па је сељак стоку лако и јевтино продавао у јесен, а скупо је поново куповао у пролеће, и то обично банкарским кредитом; новац добијен у јесен пот-

рошен је у кући. Тако су дугови расли, високе камате нису плаћале, па су се задужења даље повећавала,⁶ а кад је загустило, нашли су се демагози који су избацили паролу да држава треба да прими на себе да санира дугове и нерационално газдовање.

г) Чачански сељак према властима и банкама

Према органима власти Чачани су били опрезни и критички расположени, посебно према порезницима. Шеф среске пореске управе у Гучи оптужен је (3. маја 1932) у Народној скупштини због проневере 35.000 динара државног новца (новембра 1931); био је удаљен са дужности, али се у крчмама хвлио да му никад није било боље: спавао је до 11 часова, стално је пио, од плате му је због суспензије одбијано свега 800 динара, а имање које је вредело 35.000 динара није му било секвестровано.⁷ Неки други порезник у Гучи, Жарко Караџић, осам је година упропашћивао народ у Драгачеву; устоличио се као римски папа и исмејавао је народне посланике. Варошани Гуче су у децембру 1934. штрајковали готово 48 сати, затварајући све радње, кафане, па и пекаре, због самовоље и злоупотреба тога порезника. Посебно је волео да спроводи егzekуцију за неплаћени порез: једну кафалицу, чији је инвентар вредео само 150 динара, казнио је са 32.000 динара. Да би обилазио села, узео је од једног сељака коња који је под њим цркао, па ни његов прибор није вратио власнику, који две године није могао да купи ни коња ни прибор.⁸ Чачански шеф пореске управе Душан Поповић и порезник Милан Костић ухапшени су, јер је шеф прикупио податке о имућним људима којима би се могле извести „операције“, а уцене и наговарања изводио је порезник, као извршилац „радњи“, заштићен од свог старешине. Жртве су били директори мањих предузећа, примерице рудника „Емилке“, али и грађани просечног имовног стања, нарочито при плаћању пореза на наследство, особито старије, плашљиве удовице, којима је стављано на знање да због неких формалности могу изгубити наследство ако не затраже уцењену услугу. Уцене су се кретале обично између 3.000 и 10.000 динара, а новац су делили шеф и његов помоћник у „операцијама“. Шеф је имао велику кућу у Врању, вредну око 300.000 динара, а у Чачку је живео на великој нози.⁹

Полицијски органи су уцене обављали по наговору локалних политичара, а жртве су оптуживане због тешких моралних и кривичних радњи — да се према њима изазове одбојност у локалној

средини. Бивши председник општине у Ивањици, Станиша Богдановић био је спроведен чачанском суду као одговоран за неко убиство; одмах је смењен са функције, али је у Чачку пуштен пре суђења, јер је полицијска достава била — доказано лажна. Ствар је изведена да би фотељу председника општине добио неко други.¹⁰ Ивањица је дуго времена важила као упориште Демократске странке, што је радикалима много сметало.

Велико интересовање у Чачку владало је за суђење бившем председнику управног одбора Чачанске штедионице Николићу, који је за време првог суђења добио седам година робије и трајно изгубио часна права; на поновном суђењу, када је нађен виспрен београдски адвокат, на згражање грађана, трочлани суд стекао је уверење да Николић није крив за криминал у Штедионици, него је окривљен благајник који од Николића, наводно, примљени новац није провео кроз банчине књиге. Где је завршио новац, није установљено, а за њим се није ни трагало, на штету штедиша.¹¹

Чачански сељаци, и кад су били радикали, борили су се да за своје народне посланике имају сељаке. Приликом избора за Уставотворну скупштину тројица сељака чачанског краја, сва тројица радикали, отишли су у Скупштину. У фебруару 1925. народни посланик постао је један сељак, представник Савеза земљорадника (287, 254). Избори 11. децембра 1938. послали су у Народну скупштину из целе Југославије (највише из Хрватске) укупно 51 једног посланика сељака (од укупно 373), а изабран је и један сељак сенатор. Трговци су дали тачно 10% скупштинског састава, велепоседници 28 посланика и седам сенатора, индустријалци 13 посланика и два сенатора, капиталистички предузимачи 10 посланика и једног сенатора, државни чиновници 49 посланика и 19 сенатора, приватни чиновници 28 посланика и пет сенатора, свештеници девет посланика и седам сенатора, док се занатлије и радници не помињу.¹²

У Чачку је у пролеће 1927. откривена тобожња или права шпијунска афера. Загребачко грађевинско предузеће „Дупски“ изводило је радове на подизању Војно-техничког завода у касарнском кругу 10. пешадијског пука. Послове је усмеравао инжењер Фердинанд Чадо, Словенац. Предузеће је одржавало везе с Аустријом и Немачком. Једног дана инжењер је на чачанској пошти предао пакет који је изгледао сумњив. Пакет је пажљиво отворен и у њему су нађене детаљне скице многих југословенских железничких пруга, највише из Словеније, особито оних које су водиле према Италији и Мађарској, непријатељски расположених према Југославији. Инжењер је

одмах лишен слободe и почела је истрага. Чадо је доказивао да је био ангажован у Министарству саобраћаја да изврши израчунавања и цртеже на поменутиим пругама, што је Министарство потврдило, али тиме није одговорено да ли је било оправдано да копије цртежа и техничких прорачуна буду упућени у заинтересовано иностранство, у Грац. На више интервенција, и неких личности из Београда, инжењер је пуштен из притвора, али тиме није уклоњена горчина у варошици на Западној Морави, уосталом као ни и у загребачком предузећу, које се није изјашњавало да ли је Чадо добио налог да копије шаље ван земље.¹³

д) Синдикално организовање и борбе радника за колективне уговоре

Малобројни радници Чачка образовали су у време бујања радничког покрета своје синдикалне организације. Године 1920. у месту је било девет пододбора са 500 чланова. Две године касније остало је пет пододбора са 500 радника, али неучлањених.¹⁴ Добар део пододбора затворен је почетком 1921. године по доношењу познате „Обзнане“. Неке производне струке обновили су у Чачку рад синдиката, на пример грађевински радници средином 1922. године (119). У то време у Чачку је било организованих кожарско-прерађивачких радника 45 (од укупно 60). Синдикалне организације су врло споро обнављане у унутрашњости Србије, тако да су до средине 1922. године радили само пододбори у Чачку и Г. Милановцу (121). Синдикалци из Чачка били су заступљени на конгресу синдикалних централа у Славонском Броду (крајем августа 1922) (124). Почетком фебруара 1923. шивачки радници из шест градова, међу којима и из Чачка, одржали су протестне зборовe, са којих су влади послали петицију са захтевом да издвоји средства и стави их на располагање савезној синдикалној управи, из које би се своте помогли незапослени радници (144). Следеће године у Чачку је постојало 25 организованих шивачких радника, а предузете су мере да се организују и абације (146). На конгресу шивачких радника у Суботици (15—18. марта 1925) међу 27 делегата из 15 места били су заступљени и Чачани (148). Металци су имали нешто успоренији развитак у обнови свог синдиката. У време земаљске конференције Централног пододбора (Београд, 8—10. април 1923) у целој Југославији било је 23 пододбора са 2.189 чланова, од чега у Србији 16 са 1.123 чланова; у Чачку су била организована 22 металца (149). На конгресу металског синдиката (Београд, 12—15. април 1925) од укупно 37 делегата из

целе државе 17 их је било из Србије, а из Чачка један (152). Пододбор кожарско-прерађивачких радника обновљен је 1922. и одржао се 1923.—24. године, кад су нестали пододбори у Ивањици и неким другим мањим местима (157). У априлу 1924. у Чачку је било учлањено 56 радника, а у Гучи 22 (161). Нови пододбор грађевинских радника основан је у Чачку у пролеће 1924. године (169). Савез дрводељских радника имао је у првој половини 1923. пододбор у Чачку (171) са 20 учлањених од укупно 25 радника (172). Главни раднички савез Југославије (основан почетком 1922) имао је повереништво у Чачку (175).

Послодавци у Чачку никако нису поштовали осмочасовно радно време, него се радило 10 па и више часова дневно (193). И радништво Чачка протествовало је против беспослице почетком 1924. године (202). У Чачку је постојао окружни инспектор рада. Радници у Чачку нису штрајковали као њихови другови у Ваљеву и Ужицу (208), местима револуционарнијим. Крајем јуна 1922. успешно је спроведен тарифни покрет опанчарских радника (214) и металаца (222). Организација шивачких радника извојевала је тарифну акцију (1—4. августа 1928) са осмочасовним радним даном (228). Почетком новембра 1923. кожарско-прерађивачки радници из Чачка извојевали су тарифу која је важила за све раднике у месту, са осмочасовним радним временом (233). Тада је и у Чачку дошло до обуставе рада (240). Средином фебруара 1924. године 17 обућарских радника из пет опанчарских радионица ступило је у штрајк ради одбране осмочасовног радног дана; он није окончан, што значи да је практично пропао (247). Крајем новембра 1924. избио је штрајк дрводељских радника у Чачку, у предузећу столара Димитрија Микића, и то зато што је послодавац желео да прекрши колективни уговор; штрајк је трајао 12 дана (251). У неколико опанчарских радњи у Чачку избио је (3. августа 1925) штрајк због дугог радног времена; у штрајку је суделовало 35 радника и он је завршен успешно. Седам месеци трајао је штрајк дрводељских радника (од краја 1924. до 31. маја 1925); завршен је успешно, јер је послодавац био приморан да уговором регулише спор. И акција осморице радника у једној столарској радионици у Чачку (25. јула 1925) успешно је завршена, а избила је због предугог радног времена (262). Средином новембра 1925. избио је штрајк столарских радника у задрузи „Будућност“ услед тога што послодавци нису поштовали колективни уговор у погледу отпуштања и запошљавања радника; власти су

стале на страну власника, па је чак затворен председник подружнице. Прва три месеца 1928. власти су хапсиле синдикалне активисте, па и чачанског бравара Милисава Урошевића (311). То је био одговор на почетку формирања социјалистичке странке (316).

Средином јуна 1926. отпочео је да ради пододбор кожарско-прерађивачких радника. У Чачку је (октобра 1926) постојао пододбор Савеза радника индустрије одшће (274). Године 1926. сви дрводељци у Чачку били су синдикално организовани (275). У централном одбору УРСС-ових синдиката међу 11 чланова налазио се и Р. Радогановић из Чачка (276). У септембру 1927. у чланству синдиката налазило се 50 кожараца, 24 одевних радника, 35 металаца и 22 дрводељских, дакле 131 члан (293). До почетка 1929. године Савез кожарско-прерађивачких радника имао је 65 чланова у Чачку (301). Дрводељенски синдикат у Чачку (1. маја 1928) састојао се од 26 припадника (305). Пододбор Савеза трговачких помоћника у Чачку (1927) важио је као један од најбољих у Србији (306). Радничка комора у Београду у току 1928. више пута је интервенисала код послодаваца у Чачку због закидања надница (326).

У Чачку је марта 1926. избио штрајк кројачких радника у радњи Каровића и Божовића услед покушаја послодаваца да рад за надницу замене радом на парче. У другој радионици штрајк је настао стога што је власник отпустио три радника, од девет колико је укупно имао запослених (330). Први мај те године делимично је прослављен у Чачку, Ивањици и Краљеву (338). Услови рада погоршани су самим тим што је 1926. укинута повереништво Инспекције рада у Чачку (342). У погоршаној општој привредној ситуацији 1927. године неки послодавци су суспендовали старе колективне уговоре и снизили наднице; према том нападу су се шивачи у Чачку и Ваљево односили пасивно због хроничне незапослености у тој струци и због неуспешног отпора у циљу одбране старих тарифа и ценовника (343). Столарска задруга „Будућност“ је (27. октобра 1928) саопштила радницима да наредне недеље неће моћи радити они радници који не прихвате десеточасовно радно време (357).

Синдикални покрет у Србији од 1929. године до априлског рата није обрађен, те се о томе не дају подаци.

Ћ) Појаве криминала у Чачку ради лаког стицања материјалних вредности

Чачани су били углавенији него житељи суседних варошица, мање је било убица (као, па пример, у суседном Ваљеву), а неки од

грађана су били више склони хоштаплерајима и криминалу ради лагодног стицања вредности (умели су да буду вешти и да рационално рачунају). Будимир Нововић, рођак Љубе Давидовића, генерала Бојовића и епископа Јосифа, лажно се представио у локалној јавности као адвокат са положеним докторатом Бечког универзитета. Упознавши се са чачанским адвокатом Лозанићем, касније великим жупаном Рашке области, узимао је из Лозанићеве библиотеке стручну литературу. Верно је кћер једног месног професора и уселио се у његову кућу. Како никад није показивао ниједну своју диплому, несубјективни таст се заинтересовао преко Београдског универзитета о стварним квалификацијама наметника. Као варалица, Нововић је отеран из куће, што је он примио мирно и повукао се из средине у којој се обрукао.¹⁵ Годину дана раније у вароши се јавила фама о „вампиру“ у једном сокачету, који баца камење из неба. Виновник вештог убацивања камења била је служавка Аце Станковића, која је тиме хтела да утиче на терање сиромашног занатлије из сокачета.¹⁶ Због сличних чачанских заврзлама, Н. Пашић је имао узречицу „да нам, знаш, не би дошао онај наш Авареску из Чачка“.¹⁷

Било је ситних новчаних утаја. Здравко Тутуновић из Радаљева, председник приличке општине, у својству председника школског одбора, наплатио је на каси пореске управе у Ивањици 975 динара за 30 купона обвезница ратне штете, које су биле власништво школе. Новац није предао школском благајнику изговарајући се касније, када је ухваћен, да је новац само хтео да сам себи позајми.¹⁸

У чачанском округу, ипак, било је „дунктова“, где пуштање крви није било тако ретко. Као „качаци“ држани су Драгачевци, Црногорци досељеници, Рудничани и Ужичани (VII, 188). У априлу 1922. убијен је један домаћин из Лисе, а син му је тешко повређен; једно убиство је одмах затим регистровано у Гучи.¹⁹

Покушаја ситних отимачина било је више у црној хроници паланке. Неки сељаци из околине Г. Милановца 16. марта 1938. око 22 часа ухватили су малог шегрта гвожђарског трговца кога је газда послао да му купи вина. Одвели су га у неки паркић, одузели му новац, али и капут, панталоне и ципеле и оставили га полуголог у зимској ноћи. Мали се снашао и потера је намах кренула за отимачима. Видећи да су им гониоци за стопама, отимачи су бацили узету одећу и ципеле у неко двориште и побегли, заштићени ноћним мраком. Слично су два Рома (Циганина) усред дана из касе трговачке

радње Алексе Гојковића однели 4.000 динара; када су ухваћени, код њих је нађено још туђег новца.²⁰

Оружје је употребљавано и у несрећним браковима. Даринка Радојевић, рођена Цуцић из Нове Вароши, пет пута је пуцала на свог супруга, трговца из Ивањице, који је тврдио да је она за време окупације, као тек удата млада жена, остављена од мужа војног обвезника, живела са неким мађарским официром. Стога ју је муж раније напустио, а кад су се примирили, црв сумње наставио је да делује. Ускоро се нашао и неки сведок, који је потврдио мужевљеве сумње. Даринка је тада тешко ранила супруга у главу, а сведока у руку, наводећи да је разлог нове тобожње сумње околност да се њен муж загледао у неку младу учитељицу. Та се ствар дуго вукла по судницама, јер је тешко било доказати оптужбе оба супружника.²¹

Крајем зиме 1925. загонетно је убијен стари Арса Илић, врло штедљив вишеструки милионар, који је сам живео и хранио се у једном бупаку дућана који је држао, а који је по занимању био професор; службу је давно напустио да би у приватним пословима више зарађивао. Убијен је на свом салашу, а рођак Љуба Новаковић, бакалин, одузео је многе његове вредносне хартије. Стим у вези ухапшен је трговац Михаило Николић млађи. При покушају да се наплате Арсине менице на 100.000, 200.000 и 300.000 динара сумња је пала на браћу Новаковиће, наплатиоце тих меница. Они су стављени у притвор. Кад је клупче почело да се одмотава, показало се да се иза меница налазе многи Арсини дужници, па су уследила хапшења већег броја лица из трговачког слоја.²² Убица, ипак, није месецима нађен. Тек почетком лета 1926. године Алекса Гавриловић је продао 21 Арсину деоницу Чачанске банке једном трговцу од угледа из београдске улице Кнеза Михаила. Гавриловић није био непозната личност. Ишао је у сељачком оделу са шубаром, али у чизмама; није уживао добар глас, јер је раније осумњичен да је фалсификовао обвезнице ратне штете, а 15 година је живео са женом једног Чачанина. Гавриловић је био прави убица, али је иницијатора било више у чаршији.²³

и) Здравство, окружна болница и ратна сирочад

Окружна болница била је значајан чинилац живота Чачка и околине и на њу су Чачани много полагали, нарочито у првим годинама после рата. У њеном грађењу је посебно био иницијативан

др Јарослав Кужељ, доктор Бечког универзитета, по народности Чех (рођен 1846), који је дошао у Србију ратне 1875. године, одмах је постао војни лекар, учествовао је у рату, али је после закључења мира свукао униформу и постао цивилни лекар. Пензионисан је још 1906, али је после светског рата поново активирао и са 50 година лекарског рада у Србији по други пут је пензионисан 1925. као окружни физик.²⁴ Залагао се и за изградњу водовода, за кога је (1925) одобрено 156.200 динара за изналажење подземних вода и инсталација артезијских бунара.²⁵

После Првог светског рата у Србији су харале нарочито две опаке болести — туберкулоза, као сведок бедног живота у условима ратног времена, и сифилис, као последица кретања војске и окупације. Пре 1914. године у Србији се од луеса лечило око 2.000 особа, а крајем 1921. око 15% целокупног становништва.²⁶ У ствари, од венеричних болести било је (1922) заражено 2.000.000 становника Југославије,²⁷ што је представљало 16% популације. Неки срезови показивали су много већи проценат оболелих. Ваљево, увек пуно војске, још 1936. године са својим срезом показивало је 47% заражених од житеља среза. У звишком срезу, где је од раније постојао ендемски сифилис, 1935. године становништво је са 73% боловало од луеса.²⁸ Од туберкулозе у чачанском округу, према једном рачуну, умрло је 1910. године 293, а 1916. године 349 лица (у рудничком округу — 299 и 623 особе); према народном посланику др М. Ивановићу, Чачак је у Србији имао најмање губитака од сушице, 1910 — 373, а 1916 — 515 оболелих.²⁹ У првим послератним годинама ширила се и трахома. У јулу 1922. у Чачку су боравили оториноларинголог Лушић и инспектор Димитрије Стојановић, где су, као изасланици министарства, имали да утврде стање заразе у Дечјем дому и да предузму мере за локализовање и сузбијање те очне болести.³⁰

У таквим условима под друштвено-политичку лупу стављена је и чачанска болница са својим лекарима. Народни посланик Демократске странке Никола Спасојевић (28. фебруара 1924) водио је дискусију о раније поднетој интерпелацији министру народног здравља о злоупотребама лекара чачанске болнице. Према његовој оцени, болница, као и друге у Србији, није одговорила свом задатку, јер је имала, пре свега, ограничена средства, а и зато што је добар део народа крио своје венеричне болести. Оно што је посланик издвојио било је захтевање хонорара за операције и лечење, иако је народу саопштено да ће од низа болести (сифилис, туберкулоза, за-

разне болести) бити бесплатно лечен. Министар народног здравља др Славко Милетић је поводом интерпелације дао позитивну оцену чачанске болнице, признавши да су управник и један лекар заиста узимали хонорар и да су стога кажњени, као и да је повремено било стеница и бува у неким одељењима. Поред редовне истраге, послао је посебног инспектора (за кога је рекао да не припада ниједној политичкој странци), који је, уз мале примедбе, такође дао позитивну оцену. Испитивање стања настало је на доставу једног болничког службеника (М. Кнежевића), кога је управник отпустио, а који је од управника молио да му дозволи да станује у болници. Управник је био познати радикалски активиста др Милан Радовић. После министровог објашњења, посланик Спасојевић је наступио са крајње детаљним и прецизним подацима. У болници је за непуних 11 месеци 1923. године извршено 60 насилних побачаја, при чему су неке пацијенткиње умрле од сепсе. У женском одељењу је болничарка држала своје прасе, које је гадило просторије; министар је навео у вези са свињама да је једно прасе наркотизирано у купатилу за лекаре да би са њега била скинута рожњача за једно дете; то прасе није било оне болничарке. За лечење шарлаха узимано је 50 динара дневно; једна попадија није имала да исплати за последње дане, па је дете са потписом лекара отпуштено као полупрездравило. Но, по доласку кући одмах је умрло; то се десило и са другим дететом тако отпуштеним, јер отац није имао пара да после аконтације исплати и остатак од 5.000 динара. Очни лекар, родом Бокел, узео је да лечи дете; када отац није имао довољно новца, рекао је да ће лечити само једно око, за које би добио хонорар; када је отац случајно напоменуо да је грађанству саопштено да је лечење бесплатно, лекар је скинуо завој са ока које је почео да лечи и рекао да отац са дететом оде болничару да лечи бесплатно, јер др Лушић то неће да ради. Спасојевић је прочитао и извештај др Балдинија (1921) из женског одељења — да је одељење пуно стеница и бува; акт је био из болничке архиве, као и нека документа из министарства. Министар није ништа одговорио на конкретне случајеве, само је, за утеху, напоменуо да су плате лекара мале. Кад је окружни физикус објавио плакате да је лечење бесплатно, министарство је обезвредило саопштење и, можда због тога пензионисало др Кужеља.³¹

Радикалски посланик чачанског округа инжењер Анта Радојевић општим фразама стао је у одбрану Радовића позивајући се на дела лекара Србије у рату и на фронту, не говорећи о чачанској

болници. Посебно је хвалио управника, свог страначког друга, а основни аргуменат против тужбе о примању хонорара био је: у болници је лечено 25% сиротиње, али није улазио у то да ли је и она морала да нађе потребан новац. Нечистоћу у болници правдао је мањком креветских чаршава и болесничког рубља. Чачанска болница је по броју болесника долазила на четврто место у Србији, после Београда, Ниша и Зајечара; податак је био из министарства, јер је Радојевић ангажован од радикалског министра да буде адвокат у афери. И Радојевић се жалио на мале плате, чиме је стварно допуштао да су лекари тражили награду за интервенције. Критиковао је окружног физикуса због тога што се није повукао са војском (њему је 1915. године било 69 година); критиковао је приватне лекаре који раде само за новац, од кога граде скупе санаторијуме.³²

Поменути Дечји дом био је велико убожиште деце остале без родитеља, која су по доласку српске војске сакупљена, а којој је Удружење америчких хуманитарних дародаваца преко своје мисије обезбедило кров над главом, исхрану и учење заната. У пролеће 1921. у том дому налазило се 300 питомаца и питомица, који су издржавани средствима које је сакупило Удружење, у коме је главни иницијатор била Јелена Лозанић, кћи познатог хемичара, универзитетског професора и академика Симе Лозанића, удата за богатог Американца Џона Фротингхама. Дом је касније постао Центар комитета за рад у северозападној Србији.³³ Само су нека од сирочади била у могућности да из Дома посете гробове својих родитеља; нека су нађена изгладнела, у поцепаној хаљиници на ливади поред Чачка, без иког свог; једну бебу су неки добри људи нашли поред њене мртве баке у једној школи. Држава је америчком хуманитарном удружењу у лето 1919. уступила велику једносратну пешадијску касарну на једном платоу изнад Чачка. Зграда је била запуштена, прљава, пуна бува од војске која је туда пролазила. Дечји дом у Чачку био је главно склониште ратне сирочади, поред добро насељених убожишта у Врању и Сремској Каменици и бивше простране крчме у Лазаревцу, која је закупљена и претворена у пријемну станицу за децу сличне судбине. Управитељка дома у Чачку била је Американка Вилијамс, чланица Мисије, уз коју су стигле и болничарке, учитељице и помоћнице. Камсионима је дотерано и 20 добрих расних крава, које су уредно снабдевале децу млеком. Истим камсионима деца су за време лета пребачна на Топчидерско брдо, где су летовала под војничким шаторима. Дом су посећивали мнобројни амерички путници. Окружни начелник у Чачку Симић био

је увек готов да сваком изађе у сусрет, без икаквог устезања. О самом Чачку американизована Српкиња забележила је у писму (9. фебруара 1920) на броду приликом повратка у Америку: „Пун је малих дућана, воловских кола, сељака из оближњих села а улице у мирису катрана, стоке, свеже испеченог хлеба и лепиња. Народ је де лепиње већ на улицама с оним нашим неупоредивим кајмаком. Пијаца пуна сира, масла, купуса, паприка, патлицана, воћа и узрелог кукуруза. Такође ћу се увек сећати предузимљивости грађана Чачка, како према мени лично тако и према свима члановима наше Мисије.“³⁴

ј) Школство и одржавање велике неписмености села

Као у свим србијанским варошицама у првим годинама после великог рата, школство је играло значајну улогу, тим више што средње школе осим изузетно, нису биле отворене за време окупације, а за проширену сељачку државу било је потребно много чиновника, официра и других образованих кадрова. Кад је реч о реализацији школског буџета у 1920. години, за сеоске школе чачанског округа било је предвиђено 178.803 динара, од чега је остварено 63,97%, за варошка училишта планирано је 39.120 динара, а остварено је 70,75%. У целој преткумановској Србији реализација програмираних средстава у случају сеоских школа износила је 57%, а код градских 68,52%. Већи проценат реализације од Чачка код сеоских школа имали су само београдски, смедеревски и пожаревачки округ, а код варошких ужички (чак 90,96%), руднички (91,98%), смедеревски, нишки, пиротски (97,28%), топлички и врањски округ. Чачак је 1920. године у погледу основних школа по селима заузимао високу позицију, а кад је реч о варошким, особито средњим школама, пасивније области су инсистирале на школовању омладине да би образовали људе које би преузела држава. У току 1921—22. године мрежа основних школа била је у Србији различито развијена, што је зависило и од планинског или равничарског терена. Једна основна школа долазила је у чачанском округу на 57,24 км² и на 1.843 становника; у погледу квадратуре то је био највиши ниво у Србији. У целој Србији школа је долазила на 1.741 становника. Попуњеност места сталних учитеља у сеоским школама од 1919. до 1925. износила је у чачанском округу: 1919/20. године — 37,83% (у целој Србији 41,15%), 1920/21. — 36,36% (у Србији 45,03%), 1921/22. — 35% (45,6%), 1922/23. — 46,77% (42,37%), 1923/24. —

40,47% (49,41%), 1924/25. — 30,76% (50,23%), у целом временском одсеку: 38,03% (45,51%). Чачански округ је сталних учитеља имао преко земаљског просека једино школске 1922/23. године, а затим је настало осипање просветних радника, тако да је већ 1924/25. чачански округ имао најмање таквих кадрова у целој Србији (309, 315, 318).

У гимназији је било проблема између млађих и напреднијих наставника и конзервативног директора. Тако је било и у суседном Ваљеву, где је било сукобљавања и са Ђацима.³⁵ Поводом вишег течајног испита дошло је у гимназији до конфронтације између професора Милана Достанића и директора Николе Станојевића, препотентне пандурице.³⁶ Сељаци у чачанском суседству обрађали су пажњу просвети у масама, па су у Прислоници (Љубићки срез) затворили једну крчму, да би у преудешеним просторијама отворили просветни дом.³⁷ У Народној скупштини 1939. се чуло да неписмени мушкарци у љубићком срезу и у Драгачеву износе 50—58%, а код жена 80% укупног мушког и женског живља.³⁸ Неписменост је у попису 1931. године износила у трнавском срезу: за генерацију од 11 до 19 година 26,3% мушкараца, од 20—39 година 39,9%, од 40—59 година 45%, код старијег света преко 60 година — 11,2%. У трнавском срезу неписменост је укупно износила 42%, у љубићком срезу 53%, у Драгачеву 59,5%.³⁹

к) Друштвене и задружне организације

Друштвене организације су и у Чачку представљале најпогоднији облик за афирмацију одређених личности, тако да су сачињавале трансмисије у партијском раду. То, пре свега, важи за Друштво Црвеног крста, о чијим је локалним скупштинама и избору нових управа писала и престоничка велика штампа. У пролеће 1922. године, примерице, Црвени крст је образовао посебан одбор (на челу са др Ј. Кужељем), који је у Чачку и Београду прикупљао средства за једну пострадалу драгачевску општину, којој је затим подељено 2.020.000 кгр кукуруза.⁴⁰ Истом су циљу служила соколска друштва, ватрогасне дружине, јубилеји женског удружења,⁴¹ оснивање и руковођење чиновничким и другим потрошачким задругама.⁴²

У паланци се код неких појединаца јасно показала жеља да се у друштвеном смислу истисне из локалног окружења. Таквих појединаца масовно је било међу београдским Чачанима, који су, самим тим што им је омогућено да делају у престоници, сматрали да

су за главу виши од суграђана који су остали у варошици, а завичај их је ипак у старијим годинама привлачио да у њему стекну репутацију, очигледно лакше него у великом Београду. У септембру 1939. одржан је помен свим Чачанима који су искочили из своје средине и постали неке величине. Повод је било откривање споменика Веселину Миликићу, бившем председнику општине. Београдски Чачани су у родном граду основали одбор за подизање сличних споменика и другим познатим јавним радницима Чачанима (Ранко Тајсић, Андрија Николић, Васа Гавриловић, Никола Радовановић, Михаило Радовић, Мита Ђосић, Тихомир Константиновић, Драгутин Васић, Сретен Гогић и други).⁴³ У Чачку заиста има више споменика великанима израслим из чачанских недара него у другим варошима сличне величине и значаја у Србији, а и данас београдски Чачани желе извесну афирмацију и предност у завичају.

1) Општа клима варошице

Један чланак „Гласа Тамнаве“ (1922) лепо одсликава дневну атмосферу у варошицама западне Србије на почетку међуратног периода, кад је почео нестајати и стари Чачак. Знатно скраћен гласи:

„Увећањем државе и саобраћаја проширени су хоризонти али духовни живот остаје увек и свет је зарпложен у свим нашим малим градовима. Једино политичко интересовање или боље рећи партизанство испуњава тако скоро сав јавни живот, потхрањујући и страст и инстинкт и уносећи и лични момепат у сву ту борбу. Иначе је дух малог и ситног остао тамо као препона сваког полета и ободрења. Конзервативна локална, паланка увек нерадо гледа на дошљаче и нове људе, а богатство је увек први разлог за социјални положај и углед. Реч богат значи паметан, а то двоје давало је и друштвени ранг. Наше окружне вароши су пуне адвоката и професора, пуне чиновничке интелигенције, по културном и социјалном животу скоро су исте онакве као вароши без гимназије и суда. Свуда је председник општине постао полуписмени трговац старога кова, пре но интелектуалац рођен у истом месту. Исто тако партијски прваци били су стално оцаковићи и староседеоци, ма колико били застарели и ситних погледа. Трговачки сталеж пре рата дискретно је мрзео чиновнике и то је остало данас, а чиновник у унутрашњости још бедније живи, немајући прилике ни на какву зараду сем своје плате. Ту мржњу против чиновника трговац је пренео на сељака и њени тргови и данас су прло видљиви, мада сељак живи много безбрижније и богатије него пре рата. Такав непријем од средине у којој чиновници представљају државу, створио је од њих одвојен ред данас нарочито због тога што материјално стоје врло бедно. Људи оптерећени кућом, посвећују државној служби све слободно време и не остаје им за лично образовање и за опште ствари нимало слободног времена. (...) Ни у политици ни у литератури немамо ни једног већег човека који је провео век ван Београда, у унутрашњости. Данашња паланка измењена је, као што рекосмо, али је према Београду оно што је Београд према западу, јер је примила од Београда све оно што је најгоре. Луксуз на улици и примитиван, често некултуран живот иду упоредо: штедња на књизи и бацање на непотребне ствари, разметљивост и баналност, све је то доспело у негдашњу идилску паланку, у којој царује празнина и сујета.“⁴⁴

Кад је стваран грађански свет на Западу, од XV до XVIII века, трговина је представљала главно економско и социјално бављење, па су неки тај период издвајали као посебну економску друштвену категорију. За настајање модерне Србије међуратно доба представља такву категорију привредног и друштвеног живота у коме је све полазило од трговине, ако није долазило и од државе. То је био социјални миље и у Чачку између два светска рата, као прелазно али битно време.

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА СВАКОДНЕВИЦА

У првој деценији постојања Краљевине СХС живот је куди-камо више био партијски него политички. У чачанској средини није било појединачна ни кругова који би дограђивали постојеће политичке програме, освежавајући их новим идејама. За време владавине Обреновића Чачак је мање напредовао, него неке суседне варошице, а у привредном погледу био је само трговачко, а не и производно средиште. Ту старе обреновићевске гарнитуре нису ухватиле снажнијег корена. Стога су радикали могли лако да завладају, поготово што се и општи напредак места поклопио са радом радикалских министарских кабинета (1903—14). Када су се 1919. године појавили комунисти и републиканци, Чачак је према њима, уосталом као и према реформистичком радничком покрету и социјалистима, био више него хладан. Чачак није имао изразитијег ситнобуржоаског слоја (ситних занатлија, учитеља и интелектуалаца нижег реда) у чијим су се главама ројиле нове концепције, а без незадовољне ситне буржоазије нема револуционарног врења. У вароши није било стварне политичке опозиције, а тридесетих година ни локалних листова са неслужбеним ставовима, ни нових партијца (Хођерине ЈНС, Љотићевог зборашког покрета), а ни Удружена опозиција није показивала јаче снаге. Штавише, ни рапчлањавања радикалске странке нису показивала бројне фракције као у суседним варошицама. Чачак је остао строго радикалски са превлашћу званичне категорије, док су се нове странке, па и демократска и Савез земљорадника, слабо могле уврежити. Много мање оптерећен војском, а тиме и заразама, као Ваљево у току ратова, прошавши без сувише великих ожиљака за време туробне аустроугарске окупације, као Ваљево, Ужице или Крушевац, Чачак је мање инклинирао променама и показивао је млаку склоност ка револуционарним покре-

тима тога превратног времена. Свакодневна, „догађајна историја“ била је под превлашћу трговачког слоја, а он је увек конзервативан и није пријатељ непредвидивих осцилација, не воли друштвене трансформације и држи се, као и трговци Јевреји, власти. Револуционари, којих је било у Чачку, јавили су се коју годину касније, и често су потицали из ситуираних структура, које су биле незадовољне условима који нису омогућавали већи успон. Ни надметања са демократима и Савезом земљорадника није било као у Ваљевском крају, осим у Ивањици и сиромашном моравичком срезу. Нешто имућнија ратарска села поред Мораве повукла су за собом и Драгачево, иначе бунтовније, па је Чачак остао сигурна радикалска кула. То је био један од разлога што се Чачак мање јављао у дневној штампи манифестацијама политичког живота.

Вести о Чачку првих година после ослобођења када је реч о политичком догађању има мало. Народна скупштина Краљевине Србије одржала је седам седница између 14/27. децембра и 21. децембра/3. јануара 1919. Скупштински Верификациони одбор предложио је да се на место умрлог народног посланика Димитрија Средојевића из Атенице (трнавски срез) у Скупштину позове Бура Јеремић из Ивањице, са окружне листе Јакова Чорбића (из Рашке). Јеремић није гласао 16/29. децембра, свакако зато што још није био обавештен о свом избору. Посланик Урош Ломић је (16/29. децембра) поставио питање министру саобраћаја о оправци пруге Чачак—Г. Милановац—Лајковац—Обреновац.¹

Захваљујући живом радничком покрету, подстицајима из Совјетске Русије, као и у другим европским земљама, наука је у могућности да сазна бар стање социјално-револуционарне компоненте поратне прошлости Чачка и околине. Још фебруара 1920. године партијска организација ССДП (к) у Чачку је такође обратила пажњу на политички рад у селима. Готово сваке недеље чланови организације су одлазили у сеоске средине, где су одржавали по два-три мања збора и образовали понеку сеоску организацију или бар партијско повереништво. Таквих повереништава било је почетком марта у Чачку четири, у Ваљеву 18, а неколико и у Ужицу. Током марта 1920. делатност на проширењу партијских пунктова по сеоским насељима била је врло интензивна, па је крајем месеца било 35 сеоских организација и повереништава у чачанском округу, а 24 у ваљевском. Пред Други конгрес КПЈ (у Вуковару, јуна 1920) партијске организације у Србији, бившем Новопазарском санцаку, Косову и

Метохији те Македонији имале су 8.477 учлањених припадника, од којих су 1.139 били сељаци.²

Подаци о политичком животу, као и каснијих година, највише су се односили на изборе, парламентарне, општинске и обласне. Први избори су били општински, 22. августа 1920. обављени према изборном закону Краљевине Србије. Поред старих обреновићевских и карађорђевићевских политичких странака, велику новину представљало је учешће нове партије, Српске социјалдемократске партије (комуниста), тада већ претворене у КПЈ. Нагло јачање те младе организације и тегобним условима скономско-социјалне обнове после рата приморало је некадашње грађанске партије да се удруже у наступу против повог наметљивог ривала. Тако је било у београдској општини Чукарици, Свилајнцу, Зајечару, Књажевцу, али и у Чачку. Рутинирани изборни менаџери који су раније водили изборе показали су и 1920. своје „вештине“ у лажирању изборних резултата, замењујући кутије или ознаке на њима, пресипајући куглице из једне кутије у другу. У Чачку су, према званичним извештајима, комунисти добили 299 гласова и 12 одборничких места, док је удружена радикалско-демократска листа добила 395 и остале мандате општинских часника. Комунисти су победили у четири села трнавског среза — у Трнави, Слатини и Горичанима, а у селу Заблаћу је касније председник општине, вероватно под притиском, изјавио да је демократа.³ Из разлога који нису наведени средином септембра поновљено је гласање за чачанску општину.⁴

Много већа партијско-политичка ревност и утакмица показана је три месеца касније, за време избора за Уставотворну скупштину (28. новембра 1920). Ти избори су, такође, одржани по ранијим парламентарним модалитетима. Изборну јединицу чинио је чачански округ, у чијем су се саставу налазили срезови трнавски, драгачевски, моравички (Ивањица), жички и студенички. Срез са источне стране Чачка, Љубићки, гравитирао је према оближњој вароши, али се у административном смислу налазио у саставу рудничког округа⁵. (Они који су досад писали о изборним резултатима изостављали су Љубићки срез. Овде ће се посматрати трнавски, драгачевски и љубићки срез, док ће се изоставити три удаљенија среза, поштујући само њихове сумарне резултате, јер су утицали на изборни количник по коме су одређивани народни посланици). Изборно право било је ограничено, јер су у изборима учествовали само мушкарци са напуњеном 21 годином, али не и припадници војске. За ометање

бирача при гласању предвиђена је казна затвора до две године. Органима власти било је забрањено да позивају гласаче на војну вежбу, кулук или па какав обавезан скуп; на сам дан избора ти органи се нису смели појављивати на биралишта, поготово не под оружјем, сем да сами гласају.⁶

Предизборне конференције и зборови на којима се агитовало и на којима су кандидовани представници странака било је више, али их неразвијена или несачувана штампа није регистровала. Четрнаестог октобра 1920. у хотелу „Лазовић“ одржана је конференција представника Демократске странке целог округа. Делегата је било преко 300, што значи да је скуп био добро посећен. Говор Манојла Сокића био је бурно и једнодушно поздрављен. Како је у странци било котерија, решено је да се кандидација за сваки срез обави само на великом заказаном среском збору, а не на посебним, необнародованим конференцијама; те конференције су биле: 17. октобра у Ивањици, 24. у Чачку, 31. у Краљеву, Гучи и у Рашкој, док је 7. новембра у Чачку одржана окружна конференција ради дефинитивне страначке листе за округ.⁷ Осамнаестог новембра објављена је листа Демократске странке за чачански округ: носилац листе — Манојло Сокић, директор и власник београдског листа „Правде“ 1) Танасије Чубрић, земљорадник из Сирче; 2) Чедомир Дамњановић, механџија из Баљевца—Побрђа; 3) Драгутин Оцокољић, учитељ из Лука; 4) инж. Светозар Теодосијевић, инспектор грађевинске дирекције из Крушевца; 5) Милан Милетић, адвокат из Чачка.⁸

У исто време завршено је кандидовање и у другим странкама. Код радикала је било доста шкрипе, јер је краљевачки трговац Петар Богавац најпре захтевао да буде носилац листе и тек после дужег натезања пристао је на последње место на јединственој радикалској листи. Она је изгледала овако: носилац листе — Милош Босић, земљорадник из Паковраћа; 1) Сава Р. Младеновић, економ из Трнавe; 2) Милисав Тајсић, земљорадник из Пухова; 3) Петар Богавац, трговац из Краљева; 4) инж. Анга М. Радојевић, инспектор министарства саобраћаја; 5) др Михаило Радовић, управник чачанске обласне болнице. На листи Савеза земљорадника налазили су се: носилац листе Борисав Т. Штављанин, земљорадник из Качулица; 1) Душан Дукић, земљорадник из Дракчића; 2) Добросав Ерић, земљорадник из Гуче; 3) Драгољуб Мијатовић, земљорадник из Жутице; 4) Милоје К. Сретеновић, професор из Београда; 6) Милорад У. Полеташевић, професор из Краљева. Комунистичка листа је гла-

сила: носилац листе Коста Новаковић, уредник „Радничких новина“ из Београда; 1) Таса Петковић, трговац из Чачка; 2) Средоје Бркић, земљорадник из Доње Краварице; 3) Светислав Живковић, земљорадник из Трнавe; 4) Ратко Пенезић, професор из Чачка; 5) Борислав Младеновић, суплент из Великог Градишта.⁹

У бирачке спискове чачанског округа унесено је 26.766 бирача: у трнавском срезу — 4.081, у драгачевском — 6.383, а у љубићком — 6.085. На биралишта је изашло у целом округу 58,83% уписаних, у трнавском срезу — 60,96%, у драгачевском — 57,88% и у љубићком — 59,31%. Одзив бирача у чачанском округу био је за 2,5% већи него на подручју Србије, а 6,12% мањи него у оквиру целе Југославије.¹⁰

Слаб одзив гласача може се тумачити незадовољством двогодишње владавине радикала и демократа. Владе нису много мариле за чачански и друге округе у средишним деловима државе. У записницима две Давидовићеве владе од августа 1919. до фебруара 1920. године не помињу се Чачак и његов округ.¹¹ У материјалима којима је располагала Делегација Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу 1919—1920. Чачак се, поред Крушевца, помиње као варош са највећим процентом мушког становништва (75 људи на 100 жена), док је у Београду, примерице, на сто жена долазило само 58 мушкараца.¹² Незадовољство се може тумачити и гласовима датим на нову странку КПЈ у срезовима око Чачка: у трнавском — 529, у љубићком — 508, у драгачевском — 384.¹³ За нове странке, Савез земљорадника и за КПЈ, дато је у чачанском округу 26,35% гласова, док су радикали освојили 41,05%, победивши у 34 општине, демократи су добили 18,36%, победивши у 16 општина, Савез земљорадника је заузео треће место а КПЈ са 7,96% гласова победила је у заблаћкој и трнавској општини. Радикалима су припала три посланика (Милош Ђосић, Саво Младеновић, инж. Анта Радојевић), демократима један (Манојло Сокић) и Савезу земљорадника један (Борисав Штављанин). У љубићком округу су превагу однели демократи, добивши два посланика (Милорад Драшковић, министар унутрашњих послова и Павле Анђелић, трговац из Мрчајеваца), а радикали једног (Михаило Чвркић, земљорадник из села Рожаца).¹⁴

Резултати гласања по срезовима чачанског округа познати су не само према статистичком прегледу избора него и у скорашњој литератури објављеној у Чачку (М. Исић). Они се овде неће понављати. Саопштиће се исход гласања по општинама у љубићком срезу (где је као среско средиште важило село Прељина). Ти резултати су:

општина	бирача	гласача	радикали	демократи	земљо- радници	КПЈ
љубићка	300	176	72	58	4	42
Прељинска	278	180	40	136	3	1
трепчанска	317	157	19	23	98	17
бећанска	297	195	106	34	11	42
прислоничка	318	236	84	24	101	27
миоковачка	387	247	107	131	2	7
мојсињска	210	149	63	35	24	27
островичка	355	217	68	99	9	41
пријеворска	299	162	92	49	4	17
милићевачка	429	234	72	102	21	39
лаћевачка	384	197	22	117	42	16
мрчајевачка	757	400	45	141	151	63
рожачка	392	337	322	9	3	3
цветачка	189	97	13	52	22	10
тавничка	237	111	24	80	6	1
Г. горевничка	332	229	64	59	20	86
бресничка	674	347	45	222	11	69
свега:	6.085	3.609	1.258	1.371	532	508

Сељака посланичких кандидата било је на листама све четири најважније странке — код радикала три, код демократа један, у Савезу земљорадника — четири и код комуниста — два; они су представљали 41,66% свих кандидованих (у целој Србији 36,16%). Изабрани су: два сељака радикала и један из Савеза земљорадника. Из љубићког среза један радикал је постао народни посланик. Већи проценат кандидованих сељака од чачанског округа имали су окрузи нишки (52,08%), крушевачки (50%), крагујевачки (44,64%) и ужички (43,33%); најмањи проценат је забележен у пожаревачком округу (28,57%). На изборе за Конституанту изашло је 55,93% сељаштва, што је за 9,02% мање од државног просека.¹⁵

На изборне резултате у рудничком округу жалио се београдски адвокат Драгољуб Маринковић наводећи да кутије нису биле поређане по установљеном реду, што избори нису обзнањени прописаном објавом и слично, али му жалба није уважена.¹⁶

У чачанској општини су (до фебруара 1921) доста лојално сарађивали комунисти са радикалима, који су били у већини. Резултат те сарадње било је уступање терена и концесија једном радикалском конзорцију који је градио млин на чачанском марвеном тргу с електричним инсталацијама; демократи су били против уступања дела трга, сматрајући да млин треба градити изван вароши; њихова жалба отишла је и у Министарство унутрашњих послова.¹⁷

Оно што није била позитивна појава, свакако је формирање фракција у највећим странкама, што је водило стварању посебних страначких кандидационих листа. Значајна новина било је увођење области у управну поделу; 26. априла 1922. Чачак је постао седиште простране Рашке области, која је заузимала средишње пределе државе.

У јануару 1921. у Ваљеву су одржани општински избори, није јасно да ли је тога било и у Чачку. У Ваљеву је начињен блокашки споразум између демократа, радикала и занатлија, према коме је номинација поверена демократи Страји Лаушевићу, са по два кмета из друге две групације.¹⁸ Демократи су и у Чачку били иницијативни, нарочито по добротворним друштвима, а приређивали су, као главни варошки елемент, забаве у хотелу „Касина“.¹⁹

Од посланика изабраних у Чачку 1920. године у Народној скупштини су се чули инж. Анта Радојевић и Манојло Сокић. Радојевић је одржао велики и дуготрајан говор о Блеровом замју за Јадранску пругу, закљученом на острву Гервенеју (у каналу Ламанша); инсистирао је на негативним ставкама уговора, али је полемисао и са предложеним правцем пројектоване пруге, о гаранцијама извођачу и слично.²⁰ Манојло Сокић је (9. маја 1921) говорио о уставној материји.²¹ Браћа Сокић (из редакције „Правде“) објавили су као рукопис (1921) нацрт устава владе у више верзија, нацрт Народног клуба, нацрт републиканаца и социјалиста, нацрт Социјалистичког клуба, нацрт Југословенског муслиманског клуба, предлог народног посланика Антона Сушника и другова, измене нацрта устава, предлог посланика Л. Марковића Слободану Јовановићу и одговор овога Марковићу као министру за Конституанту и одговор на одговор Л. Марковића, писмо Стојана Протића Сл. Јовановићу, нацрт кабинета М. Веснића, нацрт устава владе Н. Пашића, четири предлога Манојла Сокића (1. фебруара 1921). Министар Лазица Марковић био је против дводомног система народног представништва и издвојио је мишљење код израде нацрта Веснићевог кабинета.²²

*

* * *

Пред парламентарне изборе 18. марта 1923, као и у другим случајевима, обављене су среске кандидације, које су тада биле нешто важније због донесеног изборног закона. До краја јануара обавили су их радикали, а 4. фебруара имали су окружну конферен-

цију, на којој је коначно установљена листа. Ривали су били Петар Богавац, Анта Радојевић и Милош Ђосић, чије је време већ прошло. Већ 7. фебруара било је јасно да ће постојати две радикалске листе — званична и дисидентска, са Богавцем, односно Радојевићем. Некадашњи носиоци листе сељаци су потиснути на позицију заменика кандидата.²³ Званичну радикалску листу сачињавали су: Петар Богавац као носилац и срески кандидати: 1. Милош Поповић, учитељ из Жежевице; 2) Милосав Тајсић, земљорадник из Пухова; 3) Милија Луковић, учитељ из Беоца. У дисидентској листи носилац је био Анта Радојевић, а срески кандидати: 1). Јосиф Пејовић, земљорадник из Премћана; 2). Урош Оцокољић, свештеник из Каоне; 3). Милосав Милосављевић, адвокат из Краљева; 4). Сава Младеновић, економ из Трнавe.²⁴ Носилац листе Демократске странке био је поново Манојло Сокић, а срески кандидати: 1) Милорад Миладиновић, земљорадник из Ласца; 2). Свстозар Борђевић, трговац из Гуче; 3). Филип Цветић, адвокат из Краљева; 4). Глигорије Циврић, општински деловођа; 5). инж. Светозар Теодосијевић из Крушевца. На листи Савеза земљорадника носилац листе био је Добросав Ерић, земљорадник из Гуче, а срески кандидати: 1) Тихомир Бугарчић, земљорадник из Кулиноваца; 2). Јовица Пајовић, земљорадник из Каоне; 3). Драгиша Мајсторовић, земљорадник из Дедоваца; 4). Светозар Петровић, економ из Ивањице; 5). Драгољуб Мијаиловић, земљорадник из Жутице. У марту 1923. пријављена је и листа Републичанске странке, чији је носилац био Милош Недић, адвокат из Чачка, а срески кандидати: 1). Костадин Тарлаковић, земљорадник из Ласца; 2) Радомир Јелић, трговац из Ивањице; 3). Драгољуб Марковић, адвокат из Краљева.²⁵

Скупштински избори 1923. спроведени су по закону донесеном 1922. године, којим су успостављени срески кандидати, скраћен је рок за подношење кандидатске листе за судску потврдју, а помагане су веће странке, уз делимично одустајање од пропорционалног система.²⁶ Како је КПЈ избачена из игре, а Савез земљорадника и Републичанска странка нису дорасле за борбу, изборна кампања је прошла у знаку обрачуна између стварних ривала — радикала и демократа. Радикалска изборна влада је за три месеца уочи избора отпустила и преместила око 3.000 чиновника у Србији.²⁷ Чак и тачне констатације, на пример писање „Правде“ да су чачански радикали подељени, радикалска „Самоуправа“ је настојала да без аргумената одбије тврдећи да је подвојености било и код демократа,

наводећи спор између Сокића и Кордића.²⁸ Радикали су постигли 16,46% више, а демократи 7,53% мање гласова него на изборима за Уставотворну скупштину. Управо у чачанском округу радикали су на две своје листе забележили високу победу, повећавши број гласова за 129%, служећи се обилно полицијским апаратом.²⁹ Савез земљорадника, мада је добио 25,64% гласова више него 1920. године, није стекао ни један посланички мандат. У Народну скупштину из чачанског округа отишли су двојица радикала (А. Радојевић, П. Боговац) и један демократ (М. Сокић).

У трнавском срезу снаге су биле готово изједначене. Радикали су задобили четири од 10 општина. Савез земљорадника забележио је апсолутну већину у две и релативну у две општине. У Драгачеву радикали су победили у 12 општина: званични у девет, а дисиденти у три. Демократи су извојевали превласт у једној општини, Савез земљорадника је освојио четири, а изгубио три општине. Стање у љубићком срезу било је следеће:

општина	демократи	радикали	републи- канци	земљо- радници	незав. радници	
Брђани	296	117	168	4	3*	4
Бресница	535	218	185	89	39	4
Г. Горевница	319	180	94	—	41	4
Доња Трпча	297	73	80	10	132	2
Лаћевци	261	61	71	115	13	1
Љубић	278	97	141	3	34	3
Милићевци	400	218	166	4	4	8
Миоковци	354	152	96	8	95	3
Мојсиње	190	68	63	7	47	5
Мрчајевци I	328	31	95	35	164	3
” II	316	40	91	26	151	8
Остра	390	219	148	5	15	3
Прељина	277	158	112	1	5	1
Пријевор	224	130	75	2	16	1
Прислоница	348	72	102	3	110	1
Рошци	352	11	253	5	74	9
Тавник	177	9	40	120	8	—
Цветка	150	38	87	20	4	1

За народне посланике изабрани су Никола Сретеновић, учитељ (демократа) и Радојко М. Илић, окружни деловођа (радикал).³⁰

Први „Политикин“ извештај о изборима у чачанском округу најавио је победу П. Богавца и М. Сокића.³¹ Опет није било могуће избећи притужбе на одржавање избора. Јавили су се Андрија Протић из Гуче и начелник среза моравичког. Конкретно, наводили су да у општини ерчешкој гласање није вршено по гласачком списку потвр-

ћеном од првостепеног суда; у братељевској општини било је туче и давање пића бирачима. Наводи нису довели у питање три помених мандата.³² У Народној скупштини је наведен плакат демократа у чачанској општини који је гласање за радикале изједначио са пристајањем на рат и пропаст народа и земље, за петоструко увећање пореза на воће, ракију и друго, за трошарину, калдрмарину, итд.³³

У току 1925. године Манојло Сокић је био редак говорник у Скупштини, али се лако нервирао поводом говора других.³⁴ У говору одржаном 8. октобра 1923. замерио је влади на знатном повећању такса, и то линеално.³⁵

Деветнаестог августа 1923. радикали су победили на општинским изборима у Чачку, Гучи, Краљеву, Г. Милановцу и у Рашкој (али и у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши, Пљевљима и у љубићком срезу), док су демократи добили општинску управу у Ивањици.³⁶ У то време Месни одбор Демократске странке у Чачку сачињавали су: адвокат Милорад Лозанић као председник, трговац Раденко Ајдачић и кафеџија Јован Костић као потпредседници, професор Милан Р. Достанић као секретар, трговац Јован Марковић као благајник и 21 члан одбора.³⁷ За чачанског посланика Манојла Сокића потпредседник радикалског посланичког клуба Милутин Драговић је изјавио да се чуди како није ухапшен, као што је ухапшен Сокићев пријатељ Светолик Савић, главни уредник листа „Балкан“.³⁸ Дисквалификација насртљивог и примитивног црногорског насељеника у Топлици није успела. Као што је познато, опозиција је, уз наговештај Хрватске сељачке странке да ће њени посланици коначно доћи у Народну скупштину, успела да обори владу, хомогену радикалску, која се крхко одржавала на Марковом протоколу; нови министарски кабинет образовао је Љуба Давидовић. Та промена на државном врху није имала никаквих последица на прилике у унутрашњости Србије, па ни у Чачку, пре свега због тога што је влада била краткотрајна и недовољно стабилна, оптуживана да ради против српских националних интереса и династије. Никакав збор или конференција чачанских демократа или Савеза земљорадника нису регистровани у дневној штампи.

У зиму 1924. године Независна радничка партија Југославије није имала своју подружницу у Чачку, мада је ту већ било подоста радника, али је подружница постојала у суседном мајдану Руднику.³⁹ Чачански радници и лево оријентисани интелектуалци нису у

то време показивали револуционарно располагање, па чак нису желели да се, без перспективе, излажу прогону органа власти, него су ишли на сигурно.

*
*   *
*

Уз помоћ двора, који је исходио оставку министра војног генерала С. Хаџића, оборена је Давидовићева влада (у новембру 1924). Изборни мандат добила је влада радикала удружених са самосталним демократима, па је створена Пашић-Прибићевићева влада. Ниједна влада за време 22-годишњег постојања Краљевине СХС (Југославије) није применила толико крвав изборни терор као ова. Радикалски батинаши из омладинске организације „Срнао“ пребијали су мањинце и напредне раднике и интелектуалце, али у Војводини и Босни и савезничке самосталне демократе. Ипак, због заоштрене партијско-политичке, па и национално-политичке ситуације, народ је изашао на биралишта у кудикамо већем броју него на два претходна парламентарна избора. У чачанском округу одзив бирача износио је 81,74%, највећи је био у жичком (83,88%), а најмањи у моравичком (79,82%) срезу; у трнавском је износио 81,6%, а у драгачевском 80,73%.⁴⁰ Ту је излазак на гласање био за четири одсто већи него у целој Србији.

Радикали су наступили са јединственом листом чији је носилац био инж. Анта М. Радојевић; срески кандидати су били: 1) Милан В. Поповић, учитељ из Жежевице; 2) Андрија М. Протић, земљорадник из Гуче; 3) Рака Боковић, председник приличке општине; 4) Лаза П. Кузмановић, трговац из Краљева; 5) Бранко К. Чорбић, трговац из Рашке. Носилац листе Демократске странке био је и даље Манојло Сокић, а срески кандидати: 1) П. Секулић, трговац из Чачка; 2) Светозар Борђевић, трговац из Гуче; 3) Р. Јеремић, трговац из Ивањице; 4) М. Жарковић, председник жичке општине; 5) Св. Јовановић, учитељ из Јошаничке Бање. Носилац листе самосталних демократа био је Љубомир Кордић, адвокат из Чачка, а срески кандидати: 1) др Крста Драгомировић, чачански лекар; 2) Драгољуб С. Оцокољић, учитељ из Миросаљаца; 3) Драгоје Кривокућа, земљорадник из Равне Горе; 4) Милорад Лазовић, земљорадник из Поповића.⁴¹ Постојале су још листе Савеза земљорадника и републиканаца. Поред трговаца и адвоката, запажају се кандидати учитељи и земљорадници (и као срески кандидати и као њихови заменици),

а коришћен је и ауторитет председника сеоских општина, што је био чешћи случај у суседном ваљевском округу. Нису били ретки случајеви да су из исте породице излазили срески кандидати за различите, па и супарничке, странке.

Примењујући изузетан притисак преко органа власти, али и државну касу, радикали у чачанском округу добили су 62,72%, демократи 22,97%, а Савез земљорадника 12,39% гласова оних који су ишаши на изборе. У Народну скупштину послати су као посланици радикали: Анта Радојевић, Андрија Протић и Бранко Чорбић. Демократи су остали без мандата, а тежи пораз доживели су још само у окрузима крушевачком, нишком и тимочком. У трнавском срезу вођена је жестока предизборна кампања између три најјаче странке. Радикали су победили у шест, демократи у једној (Лазац), а земљорадници у три изборне општине; на два бирачка места у Чачку радикали су извукли апсолутну већину гласова. У Драгачеву радикали су победили у 14 од 16 изборних места (апсолутном већином гласова у 11, а релативном у три). Кандидат Савеза земљорадника постигао је релативну већину у две изборне општине.⁴²

У љубићком срезу учешће у гласању било је још веће — 84,55%. Табела изборних резултата према општинама гласи:

општине	бирачи	гласачи	земљорадници	демократи	радикали	републ.	радик. дисидент
Брђани	582	331	25	105	187	5	9
Бресница	746	588	5	290	168	93	32
Г. Горевница	384	357	30	200	110	—	17
Д. Трепча	363	316	96	123	93	1	3
Лаћевци	422	339	18	208	99	9	6
Љубић	355	293	39	78	167	3	6
Милићевци	496	449	29	246	155	3	16
Миоковци	457	392	71	200	55	3	63
Мојсиње	247	219	36	91	72	5	15
Мрчајевци	786	593	117	184	174	95	23
Остра	429	353	3	223	113	6	8
Прељина	336	313	28	143	141	1	—
Пријевор	250	218	11	93	101	5	8
Праслоница	414	378	116	84	169	5	4
Рошци	454	402	35	4	363	—	—
Тавник	254	192	12	60	109	8	3
Цветка	222	183	15	83	82	2	—
Срез:	6.997	5.916	685	2.415	2.358	244	214

Из љубићког среза отишли су у парламенат радикал Петар Петровић, земљорадник, и демократа Петар Милановић, трговац.⁴³

Први „Правдин“ извештај нешто се разликовао од касније објављених званичних резултата гласања (радикали: 15.871, демократи: 5.737, Савез земљорадника: 3.114, републиканци: 254, Самостална демократска странка: 238), а констатовано је да је у многим општинама извршено фалсификовање.⁴⁴

Због извршених насиља и превара, ни у једним парламентарним изборима није било толико рекламација скупштинском Верификационом одбору. Већина тога одбора (радикали и самосталци) обавестила је Народну скупштину о жалби Милорада Лазовића, чачанског адвоката, да су неки полицијски органи у округу утицали на бираче, као и поједини општински часници у корист кандидата владајућих странака; наглашено је да је првостепени суд у Краљеву неблаговремено потврдио измене у бирачким списковима пет општина.⁴⁵ Одвојено мишљење опозиције било је крцато подацима. Наведено је писмо које је начелник моравичког среза Поповић 2. фебруара упутио приличном броју демократа у свом срезу (па и Воји Кривокући из Братљева) у коме је саопштено: „Као свог пријатеља упозоравам те да прикупиш све своје пријатеље и 8. фебруара гласаш за листу Анте Радојевића, инжењера. Пријатељски те поздравља твој Света Поповић, срески начелник.“⁴⁶ Исти представник власти је на четири-пет дана пре дана избора наредио је писару Борђевићу да посети пет и још неке општине, тобож у циљу ревизије бирачких спискова; та екскурзија учињена је да се часницима општина у којима су били јаки демократи, као и чуварима кутија, припрети ако буду радили за своју странку. На сам дан избора начелник Поповић са двојицом писара и порезником из Ивањице, двојицом служитеља и извесним бројем наоружаних жандарма, целога дана је крстарио сеоским друмовима, особито у атару општине шумљанске, задржавајући бираче да изађу на гласање. На дан избора начелник трнавског среза са једним жандармеријским поднаредником упао је у биралиште које се налазило у чачанској основној школи, па је силом уклонио бираче Демократске странке, поставио је поднаредника на врата собе и издао му упутства како да се понаша; на протесте опозиције, председник бирачког одбора, иначе писар чачанског првостепеног суда, интервенисао је и уклонио жандарма.

У општини лазачкој председник бирачког одбора протоколарно је доставио главном бирачком одбору јавну и отворену претњу писара трнавског среза Живковића општинским часницима; поменути писар је обилазио куће поменуте општине и агитовао за радикале, док су то чинила двојица жандарма у дворишту биралишта. Пред-

седник чачанског првостепеног суда у функцији председника бирачког одбора у месту Подунавце, нешто времена пре отварања биралишта вратио је у Краљево једног писара жичког среза који је упућен у каменичку општину да силом уклони председника општине грачаничке и члана Демократске странке — да не врши дужност председника бирачког одбора, који је имао да обави ту дужност, јер се председник бирачког одбора изненада разболео. Незаконитим потврдама краљевачког првостепеног суда регистрованим после 25. новембра 1924, тј. противно прописима закона о бирачким списковима, гласало је 258 бирача у општинама срезова жичког и студеничког. У већим гласачким местима у округу гласање је вршено, не по сталним бирачким списковима, како то налаже изборни закон, већ по преправљеним пописима; било је случајева да поједини председници бирачких одбора чак нису ни имали сталне бирачке спискове. Краљевачки суд је у гласачке спискове стављао потврде из година 1923. и 1924. уместо да их унесе у бирачке спискове, избегавајући да означи број гласача изборног места, како закон тражи. У записнику Главног бирачког одбора примећено је да је у срезовима жичком и студеничком гласање обављено на основу потврда оверених после 25. новембра 1924, што је закон искључио као могућност.

Фалсификовање је вршено и тако што су неки председници бирачких одбора, уместо потврђених бирачких спискова у оригиналу, донели преправљене бирачке спискове, потврђене само од општинских судова. Неки председници бирачких одбора нису донели ни такав препис, него се радило на основу потврда издатих ван домашаја среза. Председник бирачког одбора у Студеници, иначе чачански професор, није саставио записник, нити предао изборна акта. Рад одбора у демократској општини Лазац омео је 7. фебруара полицијски писар Живковић, тако да изборна документа нису могла бити завршена. На дан избора у двориште пред собу у којој су вршени избори стигла је жандармеријска патрола, која је претила бирачима, док их није удаљио председник бирачког одбора; изјаве сведока послате су суду.⁴⁷

После избора радикалска „Самоуправа“ је објавила молбу неког сељака чачанског краја да буде примљен за члана Радикалне странке која ради у интересу отаџбине. То је лист чинио и наредних недеља, посебно када су у питању били земљорадници из чачанског округа⁴⁸, који је постао кула радикализма. Поставши после избора нове владе министар саобраћаја, Анта Радојевић је понекад долазио на дан-два у Чачак да присуствује радикалским конференцијама.⁴⁹ Као министар

он је (10. јула) одговорио на питање Косте Алексића, народног посланика ваљевског округа, о исплати експроприсаног земљишта 1911. године за градњу пруге Чачак—Лајковац.⁵⁰

Општински избори по установљеним окрузима обављени су 15. августа 1927. Чачански округ налазио се у Рашкој области, која је имала 11 срезова са 135 општине. Радикали су задобили 112, демократи 10, Савез земљорадника шест, самосталци шест и републиканци једну општину. Колико су људи ширег чачанског краја прионули уз радикале, нека покаже једно минимално поређење: у ужичкој области са 12 срезова и 127 општина радикали су победили у 82, демократи у 36, земљорадници у седам и једна грађанска листа је била у једној општини; у подрињској области са шест срезова и 111 општина, радикали су добили 63, демократи 26 и земљорадници 14 општина.⁵¹ Како је у Рашкој области било и муслимана, треба скренути пажњу да је централни одбор Југословенске муслиманске организације препоручио санџачким једноверницима да гласају за Демократску странку.⁵²

Обласни избори обављени су 23. јануара. Први „Правдин“ извештај наводи следеће резултате: радикали — 461, радићевци — 190, демократи — 129, СДС — 85, клерикалци — 82, Савез земљорадника — 24, дисиденти — ХСС 11, црногорски федералисти — пет, републиканци — једна општина. Обласне скупштине имале су да се сазову 20. фебруара, на којима би се размотриле жалбе у вези с обављеним изборима.⁵³ У вези с тим изборима опет је афирмисана снага радикалских котерија у Чачку. На крају је победила Радојевићева струја, коју је представљао Велимир Ерић (276 гласа), али је у самом Чачку радикал Пурић добио 388, демокрти 386, независни радници 86.⁵⁴ Радојевић је победио као носилац радикалске листе, која је збирала све радикалске гласове. Двадесеттрећег фебруара конституисана је скупштина Рашке области. У часништво су ушле све саме Радојевићеве присталице. Председник је постао Рада Плазина, економ; потпредседник Душан Јовановић, економ; секретари Вукашин Протић, председник општине, Вуксан Протић, председник општине, Мехмед Пећинац, трговац из Новог Пазара, и Младен Луковић, председник жежевачке општине. У стални обласни одбор ушли су: Драг. Пурић, професор, два муслимана, два економа, један трговац и један прота. Отварању скупштине били су присутни свих 27 народних посланика. Посланик СДС Тодор Михаиловић тражио је да се избор посланика сталног обласног одбора обави пропорционално броју гласова са парламентарних избора, али радикалска већина није прихватила

предлог, него је одређивање личности обавила сама већина, с обзиром да су представници опозиционих странака предали празне листиће; изабрано је 19 радикала и осам представника из опозиционих странака.^{54a}

Одмах после тог избора обављен је и избор нове партијске управе у Чачку. Већ у почетку постало је јасно да не може међу чачанским радикалима бити заједничког рада. Одржана су два збора, — један у хотелу „Крен“ (Андрија Протић), а други у хотелу „Танаско Рајић“ (А. Радојевић). Збор у „Крену“ изабрао је за председника Милоша Поповића, учитеља, за потпредседника Бору Васиќића, трговца, за секретара Адама Криковића, трговца, за благајника Јована Николића. У хотелу „Рајић“ за председника је изабран Драг. Пурјић, за потпредседника Чеда Солујић, трговац, за секретара Стеван Вучковић, учитељ. Није било јасно који ће од та два одбора добити номинацију Главног страначког одбора. И радикалска забава (на Три јерарха) обављена је одвојено. У великој мери реч је била о борби између старијих и млађих радикала.⁵⁵ Избор месног страначког одбора обављен је (14. фебруара) и у Ивањици. Ту подељеност није била изразита, јер су им на терену много више сметали раније јаки демократи. Акламацијом је за председника изабран трговац Гаврило Бошковић, за потпредседнике: трговци Миша Јеремић и Цветко Радојековић и механџија Љуба Живковић.⁵⁶ Избор чак три потпредседника указује да су и тамо постојале фракције, које су сложене избором толиког броја потпредседника.

Као што је познато. Н. Пашић је умро 10. децембра 1926, после чега су клике отворено почеле да играју коло. Рашчлањавању највеће странке је допринео и краљ Александар, чијем ауторитарном режиму су сметали вешти Пашић и јаки радикали. Расуло партије било је очигледно на састанку радикалског посланичког клуба 15. фебруара 1927. Сви пашићевци (ту и Јован Бирковић и Анта Радојевић) оштро су осудили деловање групе Љубе Јовановића, краљевог експонента, и били су против враћања те котерије у посланички клуб. Већина је, међутим, решила да се група врати у клуб. Против враћања изјасинло се 15 посланика.⁵⁶ Дан раније Радојевић је одржао темпераментан говор, у коме је најнепосредније критиковао рад А. Протића, што је изазвало накнадна објашњења. У погледу враћања Љубе Јовановића у клуб, Радојевић је сматрао да је за то надлежан Главни радикалски одбор, а не сам клуб. Сутрадан је дао изјаву да у свом говору није никог напао, него је повукао неке констатације.

Посланик Франићевић је потегао питање поцепаности радикала у Чачку, на што је Радојевић упознао страначке другове са свакодневним поступцима појединаца, и то као носилац листе, али да је то учинио тешка срца. Његово је опште мишљење било да Радикалној странци није потребно да јој власт и полиција обезбеђују поверење народа.⁵⁸

Већ последње дане јуна 1927, почеле су припреме за парламентарне изборе, одређене за 11. септембар. Изборна кампања за радикале почела је у чачанском округу страначким збором у Горачићима; пред 200 радикалских чланова, збору је председавао Раде Плазинић, који је и говорио, поред још тројице. Том приликом је обављен и избор месног одбора; за председника је изабран Р. Плазинић из Губереваца, за потпредседника Тиосав Јаковљевић из Горачића, а за секретара Милорад Бискуповић из Горачића.⁵⁹

Подвојеност међу чачанским радикалима показала се и приликом одређивања посланичких кандидата. У прво време изгледало је да Радојевић има најмање присталица, а у радикалским круговима су боље стајали Петар Богавац, Мито Босић и др Суботић. Радојевићу је сметало што је био министар, а није обезбедио остварење обећања која је дао пред изборе 1925. године. Демократи су опет покушали да оформе изборну листу са Манојлом Сокићем. Земљорадници су предвидели да изведу рокаду: да се окретан и речит банатски посланик Димитрије Вујић кандидује и у Чачку, па ако добије мандат у Банату и у Чачку, да чачански мандат препусти домаћим првацима.⁶⁰ Политички живот у округу и у Рашкој области текао је нормално. Демократе су приредиле успешан збор у Краљеву, коме су присуствовали и М. Сокић и Савко Дуканац, страначки првак из Београда. Избор радикалског носиоца листе била је најпре одређена конференција 10. јула, али она, изгледа, није дала резултата, па је избор обављен тек 29. јула. Већ првих дана јула „Политикин“ дописник више није писао да су Радојевићеви изгледи понајмањи.⁶¹ И даље су постојала два обласна одбора. Протићу је пришао и П. Богавац, који је коначно употпунио расцеп.⁶² За конференцију 29. јула одређена су два носиоца листе — Радојевић и Мито Босић. Два тора су се више трошила у међусобној борби, него у утакмици са другим странкама.⁶³

У недељу, 31. јула 1927. одржан је занимљив збор у Котражи (Драгачево). Радикале из доњег Драгачева, упарађене по четири у реду, са музиком и барјацима водио је Радомир Цвијовић, учитељ

из Дљина; са њим је било 1.000 људи. Радикале из горњег и средњег Драгачева предводио је Милинко Милутиновић, председник општине из Горачића (чији је отац убијен 1893, бранећи општинску судницу у афери у Горачићу); он је за собом имао 2.000 људи. Како се веровало да ће између та два табора доћи до сукоба (као неколико дана раније у Ваљеву), пристигла је и жандармерија из Гуче са полицијским писаром. Збор је отворио Р. Плазанић, а за председника збора изабран је Стеван Вучковић, чачански учитељ. Реч је најпре добио Анта Радојевић, министар на располагању, који је изложио политичко стање у земљи и у округу, наводећи кривице за цепање странке у округу. Збор му је акламирао. Потом је говорио Радивоје Пантовић, председник чачанске општине, који је тражио да се кандидати сложе. — Реч је добио и Душан Лојић учитељ из Лисе. Збор је са акламацијом прихватио предлог окружног одбора да се за носиоца листе у округу одреди Радојевић. Затим се приступило избору средњих кандидата. Ту је одлучивао већи број присталица М. Милутиновића, који је кандидован за Драгачево; за његовог заменика одређен је Драгутин Обрадовић, председник дучаловачке општине. На збору није дошло до варница између два табора, јер су главни људи на збору били из Чачка или бар са станом ван Драгачева.⁶⁴

Десетог јула одржана је окружна конференција демократа, уз присуство 129 делегата. Главни говорник био је М. Сокић, који је дао преглед унутрашње и спољне ситуације. Многи нису били задовољни предлогом да се одлуке усвоје акламацијом, али је јединство ипак сачувано. За кандидата трнавског среза прихваћен је Момчило Поповић, свештеник из Бањице, а за његовог заменика — Вељко Јелушић из Јездине. Друге кандидације тада нису обављене.⁶⁵

У Савезу земљорадника иступом Михаила Аврамовића, главне личности при оснивању странке, настала је код неких недоумица и неверица у успешан даљи рад. У хотелу „Касина“ је 17. јула већином гласова за окружног носиоца листе одређен Димитрије Вујић, рођен у Ивањици. Као срески кандидат за Драгачево изабран је Средоје Бркић, земљорадник из Доње Кравице, за срез трнавски — Будимир Живковић из Трнавe. За друге срезове тада нису изабрани посланички кандидати.⁶⁶

Предизборну активност пратио је врло велик притисак режима. Пашићевац А. Радојевић протествовао је због тога код председника владе наводећи нарочито настојање власти да се не одржи збор у студеничком срезу; како је он ипак одржан (у Биљавцу), двојица су кажњена, а другима је забрањено хапшење.⁶⁷ Жалио се и на начел-

ника жичког среза (који је био општински деловођа под окупацијом) зато што је казнио са пет дана затвора В. Николића, солунског борца са Караборђевом звездом и 13 других одликовања и 11 пута рањеног.

Кандидационе листе су нешто касније допуњене, а у случају радикала и измењене, јер влада В. Вукићевића није могла да трпи пашићевца за носиоца листе. Одлука збора у Котражи није поштована, него је владин штићеник представљао прву, а Радојевић, као изабраник Главног радикалног одбора, постао је носилац друге радикалске листе. На Радојевићевој листи срески кандидати су били: 1). Кузман Тодосијевић, председник трнавске општине; 2). Милинко Милутиновић, председник горачићке општине; 3). Лазар Кузмановић, трговац из Краљева; 4). Јеврем Планојевић, трговац са Ушћа. Срески кандидати на владиној листи Милоша Ф. Госића, економа из Паковраћа, били су: 1). Милош Поповић, учитељ из Чачка; 2). Миљко Танасијевић, учитељ из Гуче; 3). Петар Боговац, трговац из Краљева; 4). Милош Јеремић, трговац из Ивањице; 5). Бранко Чорбић, трговац из Рашке. Носилац листе Демократске странке био је Манојло Сокић, а срески кандидати: 1). Момчило Поповић, свештеник из Бањице; 2). Светозар Борђевић, трговац из Гуче; 3). Светозар Буњак, трговац из Краљева; 4). Вукашин Спасојевић, трговац из Ивањице; 5). Чедомир Дамјановић, трговац из Баљевца. Земљорадничку листу носио је инж. Димитрије Вујић, а срески кандидати су били: 1). Будимир Живковић, земљорадник из Трнавe; 2). Средоје Бркић, председник доњокраваричке општине; 3). Љубивоје Николић, председник самаилске општине; 4). Мијаило Главинић, земљорадник из Бедине Вароши; 5). Недељко Распоповић, земљорадник из Баљевца. Листу независних радника представљао је Таса Петковић, чиновник из Чачка а срески кандидати су били: 1). Константин Тарлаковић, земљорадник из Ласца; 2). Добривоје Рисимовић, земљорадник из Зеока; 3). Милан Јанковић, земљорадник из Зеока.⁶⁸ Карактеристично је да су сви срески кандидати са радничке листе били земљорадници, а њихови заменици занатски радници.

Без обзира на поцепаност страначких редова, радикали у чачанском округу добили су чак 61,3⁰/₀, а демократи само 24,4⁰/₀ гласова. Сва три посланика добила је Радојевићева радикалска листа, тј. посланици су постали, уз њега, Милинко Милутиновић и Лазар Кузмановић. Студенички срез био је најизразитије радикалско упориште у округу, а трнавски, економски развијенији, најмање. Демократи су

и даље највише успеха имали у брдском моравичком срезу (Ивањица) и сразмерно већи проценат гласача по урбаним насељима, а најмање у Драгачеву, где је најјачи био Савез земљорадника. Обе радикалске листе оствариле су у трнавском срезу апсолутну већину у седам, а релативну у две изборне јединице. Демократи су постигли апсолутну већину у једној, а релативну још у једној изборној општини. Земљорадници су постигли релативну већину на два изборна места. У Драгачеву две радикалске листе реализовале су предност у 10 од 16 изборних јединица, демократе у две, а земљорадници у четири изборне општине.⁶⁹

У љубићком срезу, где су један радикал (Сретен М. Сретеновић, индустријалац) и један демократа (Петар Т. Милановић, трговац) изабрани за народне посланике, стање по општинама је на изборима било следеће:⁷⁰

Општина	бирачи	гласачи	земљорадници	демократи	радикали	републ.	радик. дисиден.
Брђани	420	354	124	36	3	185	6
Бресница	815	610	134 + 141	8	106	216	5
Г. Горевница	424	360	189	63	1	101	6
Д. Трпча	418	342	168	102	5	66	1
Лаћевци	506	357	134	51	13	152	7
Љубић	427	347	138	20	1	184	4
Милићевци	549	454	261	31	—	162	—
Миоковци	504	412	233	50	6	120	3
Мојсиње	257	221	82	24	—	112	3
Мрчајевци	935	733	319	59	29	320	6
Остра	500	428	277	6	14	127	64
Прељина	387	305	178	16	7	99	5
Пријевор	313	252	112	24	4	109	3
Прислоница	442	375	139	103	4	128	1
Рошци	516	405	24	34	—	346	1
Тавник	296	215	75	25	8	104	3
Цветке	242	188	67	24	4	89	2

Победа дисидентске листе Радикалне странке у чачанском крају није настала случајно или неком волшебном Радојевићевом манипулацијом, него је то била последица револта старог радикалског чланства против краљевих новотарија и мрцварења радикалске организације помоћу једног недораслог ловца — В. Вукићевића. Сличне листе су однеле победу и у окупационим тимочком, севернобанатском, сремском, у Црној Гори и у изборном округу Котор—Дубровник.⁷¹ Вукићевићев радикали су стога много записали у Верификационом скупштинском одбору око сва три чачанска посланичка ман-

дата. Иако радикал, Радојевић је стварно био опозиционар, који се није слагао, не само са мерама Вукићевићевих кабинета, и то се знало. У изборима 11. септембра полицијски органи у чачанском округу помагали су званичну радикалску листу Ђосића, па и М. Сокића, који је био демократ, али је припадао банкократском крилу странке, које је колаборирало са Вукићевићем, па се могло говорити о „четвртој партији“. Радојевић је у предизборној кампањи морао да одржава зборове кријући се од полиције, која није издавала дозволе за његове скупове. У Верификационом одбору Стјепан Радић га је вешто помагао, да су му аплаудирали и сами радикали; обратио се Пећићу и Тимоотијевићу да помогну добре људе, макар били и радикали, јер Радојевић није пао из димњака — да се не зна какав је и није га довела полиција у Скупштину.⁷²

Нередовно стање међу владајућим радикалима у Чачку искористили су социјалисти крајем 1927. да обнове своје организације или створе нове. Тако су заживеле организације у Крагујевцу, Чачку и у селу Главци (код Параћина). Организација у Чачку имала је 1928. године 18 чланова.⁷⁰

Тридесетог септембра 1928. почео је у Чачку конгрес Савеза земљорадника, у присуству 900 делегата. Њихове зелене заставе, које су освештали свештеници, представљале су званичне ознаке земљорадничког покрета и Зелене интернационале, а збору на Вашаришту говорио је и др Драгољуб Јовановић о визији задружне државе. У присуству гостију из Бугарске и Чехословачке, поднесени су реферати Главног одбора, благајне, финансијског одбора, земљорадничке омладине и посланичког клуба. Рад конгреса 1. октобра трајао је у шест секција. У политичкој секцији расправљало се о ставу Савеза и посланичког клуба после убиства посланика НСС у Народној скупштини 20. јуна 1928. Ставовe групе др Д. Јовановића у секцији заступао је Милан Прибићевић, који је изнео потребу тешњег повезивања са НСС; тај приступ су подржали и Никола Мијушковић из Ваљева и Никола Радованов из Новог Сада, док је један говорник оптужи Јовановића да „више воли Загреб него Београд“. У резолуцију конгреса ушао је и став да посланички клуб треба да се бори за распуштање Народне скупштине и за расписивање нових парламентарних избора, уз евентуално напуштање Скупштине. У чланку „Крштење зелених застava“ Јовановић је конгрес оквалификовао као манифестацију снаге земљорадничког покрета и прокоментарисао је паролe скупа („Доле капитализам“, „Доле паразити“, „Живела задружна држава“, „Живео хрватски сељачки народ“, „Доле убице“,

„Доле са тиранима“, „Живела слобода“); изразио је наду у хитан споразум са Хрватима, Бугарима и Словенцима, на основу пуне равноправности, за радну својину земље, за општу обавезу рада. Чачански конгрес је значао и образовање левог крила Савеза земљорадника и постепено одвајање групе Драгољуба Јовановића од политичког курса вођства странке и рабање земљорадничке левице.⁷⁴

Треба нагласити да међу несложним чачанским радикалима ипак није било котерије Стојана Протића и Љубе Јовановића, него само пашићеваца и касније владиних Вукићевићевих радикала. Одређене групе и међу радикалима и демократима банкократске клице умеле су да користе своју везу са владама и да извлаче масне концесије, које су, затим, за добре паре препродавале странцима. Милоје Сокић, један од браће Сокића, и сам народни посланик Баковице неко време, показао је за време шестојануарске диктатуре једном свом пријатељу десет концесија, већином за рударска истраживања.⁷⁵

*
*   *
*

Шестојануарском диктатуром све политичке странке и организације су биле распуштене, њихове просторије запечаћене, а архиве заплењене. Административне јединице округа и области биле су укинуте, а уместо ранијих изабраних председника општина, постављени су цови, поверљиви људи. Мало затим установљенс су бановине, које су брисале раније историјске покрајине и тако артиметизоване да се свуда стекла жељена национална већина, изузев Дравске, у којој су окупљени Словенци посебног језика. Три среза чачанског округа (моравички, драгачевски и трнавски) ушли су у састав Дринске бановине, жички срез припао је Моравској, а студенички— Зетској. Љубићки срез је такође припојен Дринској бановини. Део сељака западне Србије па и грађани у другим деловима државе примио је распуштање странака и краљеву диктатуру као неминовност која не мора дуго трајати, а министарски кабинет Петра Живковића као генералску владу — да се успостави ред и законитост.⁷⁶ Диктатура је нешто учинила једино у изједначавању закона и правног система, али није била у стању да реши стално присутне проблеме (национално и социјално питање). Те „трале стубове“ је још више ослабила светска економска криза. Због отпора осиромашеног народа који се појавио у земљи (нарочито ван Србије) и незадовољства савезничких држава диктатуром, краљ Александар је морао да поврати полууста-

вно стање. Тако је обнародован октроисан устав (3. септембра 1931), како би се, особито у иностранству, створио привид парламентарног устројства. По усвајању устава обелодањен је указ о расписивању избора за 8. новембар 1931. Како су политичке странке и даље биле забрањене, на изборима је истицана изборна листа коју је саставила сама влада. За режим је било важно да што већи део народа изађе на изборе, како би се легализовала диктатура него ко ће бити исказан да уђе у народно представништво. У ранијем чачанском округу најмање учешће становника на изборима показало је Драгачево (40,87%), а највеће жички срез (84,46%), док је у трнавском гласало 59,16%, у моравичком са 74,15% и у студеничком 80,14% бирача.⁷⁷ У изборној кампањи, која је трајала само месец дана, нису бирани изрази међусобног окривљавања.

Као кандидати у трнавском срезу јавили су се бивши радикали Радован Ерић и Милан Поповић и демократа инж. Светолик Станковић. За посланика је изабран Милан Поповић, свештеник из Заблаћа. Стање у изборним јединицама било је следеће.⁷⁸

општина	бирачи	Р. Ерић	М. Поповић	С. Станковић
Горичани	321:234	18	201	15
Заблаће	343:308	61	240	7
Јежевица I	454:315	32	280	3
Јежевица II	416:198	103	93	2
Јездина	474:218	147	5	66
Лазац	509:324	48	135	141
Оаковраће	507:144	124	3	17
Слатина	559:399	47	342	10
Трнава	609:346	304	25	17
Чачак I	660:388	109	4	275
Чачак II	562:337	72	11	254
Чачак III	649:376	87	8	281
Срез:	6.063:3.587	1.152	1.347	1.088

У Драгачеву су кандидована два бивша радикала — Андрија Протић и Милинко Милутиновић. Номинацију је задобио Милутиновић после тешке и неизвесне утакмице. Стање по општинама било је следеће:⁷⁹

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

општина	бирачи	Протић	Милутиновић
Вича	454: 59	39	20
Горачићи I	537: 72	6	66
Горачићи II	413: 75	7	68
Г. Дубац	424:261	16	245
Граб	367: 43	33	10
Гуча I	403:131	119	12
Гуча II	560:251	235	16
Лисице	275:218	113	105
Лучани	154:316	133	183
Д. Крварица	703:131	74	57
Каона	535: 98	25	73
Котража	584:449	300	149
Лиса	350:164	103	61
Луке	454:394	111	273
Марковица	758:272	78	194
Миросалци	663:353	144	209
Прилипац	459:320	119	201
Тијање	508: 26	20	6
Срез:	8.901:3.633	1.675	1.958

Основни проблем гласања у том срезу био је врло мали одзив бирача. У Тијању је он износио свега 51,14%. Преко 50% учешћа бирача имале су само општине: Горњи Дубац, Лисице (79,27%), Лучани, Котража, Луке и Прилипац.

У љубићком срезу кандидовани су Лазовић и Грујић. Номинацију за Народну скупштину стекао је Грујић. Стање гласања по општинама било је следеће:⁸⁰

општина	бирачи	Лазовић	Грујић
Брђани	448: 64	5	59
Бресница I	583:309	148	161
Бресница II	321:144	102	42
Г. Горевница	471:180	151	29
Љубић	490:201	14	187
Милићевци	620: 12	4	8
Миоковци	526:258	216	42
Мојсиње	294:181	—	181
Мрчајевци I	579:236	29	207
Мрчајевци II	486:202	49	153
Остра	578:343	308	35
Прељина	403: 91	39	52
Пријевор	342: 40	25	15
Прислоница	476: 14	5	9
Рошци	587: 14	2	12
Д. Трпача	454: 73	2	71
Срез:	7.676:2.362	1.099	1.263

Учешће гласача на изборима било је минимално — 30,7%. У Милићевцима одазив је износио само 1,93%, у Рошцима — 2,39%. Преко 50% учешћа бирача показале су само општине Бресница I и Остра. Лазовић је имао превагу у шест општина, али у Мојсињу није добио ниједан глас, док је Грујић победио на десет гласачких места.

Извесно политичко кретање осетило се тек 1932. године. Изазвао га је др Милош Тупањанин из Савеза земљорадника. Трећег маја (на трећи дан Ускрса) одржаван је у Гучи вашар. Изненада, окружен групом сељака, појавио се Тупањанин и говорио је ватрено против владе и њене политике. Жандарми су покушали да га спрече, али народ то није дозволио. Тупањанин је успео да заврши говор и да, праћен наоружаном групом сељака, нестане са вашаришта.⁸¹ На сличан начин Тупањанин се изненадно појавио и у Ужичкој Пожеги, одржао говор и нестало. Штићен и сакривен од сељака, особито чланова Савеза земљорадника, Тупањанин је следећих недеља држао „летеће зборовне“ по селима на простору између Чачка, Ваљева и Аранђеловца. Слична акција изазвала је крвопролиће на Убу 1. јула 1932, када су сељаци бранили говорника, а жандармерија је ударила по њима.⁸²

У Чачку су се политички активирали и други земљорадници и неки тада опозициони политичари. Акција је почела састанком у Чачку, на коме су, поред др Драгољуба Јовановића, присуствовали: Борбе Поповић (у име деснице у Савезу земљорадника), пријатељ Михаила Аврамовића, и демократ сељак Вујовић, први председник Савеза земљорадника Борисав Штављанин, затим радикали Војко Чвркић и Милисав Тајсић. Одлучили су да за време вашара у Чачку на Јеремијин дан (14. маја) организују збор сељака. Замисао није остварена, јер су Јовановић и група левих земљорадника (2. маја) ухапшени. У очекивању оптужнице Јовановић је у затвору саставио летак „Земљорадници воде“, у коме је и Чачак означио као поприште политичке борбе.⁸³

Људи родом из чачанског краја иступили су значајније неколико пута у Народној скупштини 1932. године. Осмога марта Милоје Сокић, народни посланик Ђаковичког среза, говорио је о аграру у том срезу, посебно о аграрној реформи која је интензивније спроведена почев од 1928. године. Акција је вршена без плана, а са недоласком насељеника земља одузета домороцима је остајала без обраде; новац (по 5.000 динара) који су добијали насељеници за градњу куће нерационално је трошен, куће су грађене од набоја, тако да је,

уместо 1.600 пристојних кућа, подигнуто 2.000 лоших и трошних.⁸⁴ Девет дана касније излагао је о пројекту закона о непосредном порезу и о неправилностима у наплати пореза, за што је окривио пореску администрацију; закључио је да, с обзиром на измене и допуне закона, порески обвезници неће много добити растерећењем од 20% раније номинале.⁸⁵ Милинко Милутиновић поново је говорио о Пољопривредној драгачевској банци, основаној 1924. године да омогући земљорадницима јевтин кредит. Стални председник управног одбора Андрија Протић дигао је у банци 130.000 динара под малом каматом од 10%, а слао је министарству неверне извештаје о томе како су драгачевски сељаци у току 1931. године више штедели у банци него 1930. Бринуо се и да се другим члановима управног одбора и за 1932. обезбеде добре тантијеме и додаци, све на штету сељака који су могли добити само кредит под тешким условима.⁸⁶

Чачанин Настас Петровић, врло познат радикал и радикалски дисидент и чешћи министар унутрашњих дела, умро је 22. фебруара 1933. године.⁸⁷

У недељу, 8. октобра 1933. одржани су општински избори у трнавском срезу. У Трнави је највише гласова добио Кузман Теодоровић (282), у Јездини — Милорад Гавриловић (496), у Слатини — Тодор Весовић (207), у Паковраћу — Михаило Николић (250), у Жељевици — Марко Рајић (521), у Заблаћу — Димитрије Аџемовић (205), у Ласцу — Милорад Милојевић (191), у Горичанима — Аврам Штављанин (222).⁸⁸

Почетком 1933. године Драгољуб Јовановић је предложио левим земљорадницима да походе села. Марко Савићевић је посетио Уб, Ваљево, Чачак, Крагујевац и Пећ.⁸⁹ Опозициони радикали, демократи и земљорадници су 25. јуна 1933. на састанку у Гучи донели резолуцију, у којој су отворено пребацили својим шефовима Аци Станојевићу, Љ. Давидовићу и Јоци Јовановићу пуну пасивност и мањак сваке политичке иницијативе.⁹⁰

У међувремену диктаторски режим је настојао да искористи увођење тобожњег уставног поретка, па је основао режимску странку Југословенску радикално-сељачку демократију (ЈРСД). Ова је одржала свој први конгрес 2. јуна 1933. Ту је променила име у — Југословенска национална странка (ЈНС). Да би се показала пуна демократичност у земљи, по налогу краља и Петра Живковића, Живковићев бивши начелник кабинета Св. Ходера основао је службену опозициону странку — Југословенску народну странку, чији су припадници по главном партијском гласилу „Борби“ названи „борбашци-

ма“. Прве организације ЈНС јавиле су се у варошицама бившег чачанског округа, у Чачку, Краљеву, Рашкој, Ивањици и Гучи, до петумајских избора 1935. организације су основане и у већим чачанским селима. У ЈНС су ступали каријеристички и режимски отпадници ранији и од 1929. године забрањених странака. Од познатијих политичара родом из Чачка у ново друштво ступио је и Милоје Сокић, као и посланици изабрани по чачанским срезовима. Среска конференција ЈНС у Чачку одржана је 2. октобра 1934, пре других вароши Дринске бановине. Конференцији су присуствовали делегати из срезова трнавског, драгачевског, моравичког и љубићког; поред посланика Милана Поповића, М. Милутиновића, Вукашина Спасовића и девет других, на конференцији су били и бан Дринске бановине Велимир Поповић, Илија Михаиловић у име Главног одбора странке и други.⁹¹ Занимљиво је да Чачани и Ваљевци неколико дана касније нису послали Намесништву и влади телеграм саучешћа поводом погибије краља Александра у Марсеју, што су учинили Ужичани и Ивањичани.⁹²

Анта Радојевић се у то време одбио од политике. На 7. километру од Ивањице, на путу за Ужице, преврнуо се аутобус (4. августа 1934) и од 12 повређених путника највише је страдао Радојевић.⁹³

ЈНС је септембра 1933. покренула живу акцију на политичком активирању чачанског краја. Осмог октобра одржани су састанци у Чачку и зборови у Ивањици, Ужицу и Ужичкој Пожеги. Касније је под владом Б. Јевтића настала пасивизација, што је искористила Југословенска народна странка да се афирмише у чачанској јавности. Пред петумајске изборе „борбашни“ су успели да поставе кандидационе листе у свим бановинама, па и у Дринској; у тој бановини су се најпре инсталирали у девет срезова, од којих је један био и љубићки.⁹⁴ У исто време ЈНС је (12. марта) у хотелу „Крен“ одржала скупштину општинских делегата за трнавски срез и град Чачак; на састанку је за посланичког кандидата изабран инж. Светолик Станковић, а за заменика одређен је Марко Рајић, председник општине у Жежевици.⁹⁵

Драгољуб Јовановић, коме су прављене велике сметње у завичајном Пироту, кандидовао се у Чачку, па му је полиција одобрила да се креће само у срезовима где се кандидовао (пиротски, трнавски, кикиндски). У позиву бирачима он је 5. мај означио као „дан великог обрачуна између народа и властодржаца“, апелујући на гласаче да прихвате Мачекову листу и отворе „један нов период у животу наше земље, период поштене и контролисане управе, период једнакости за све, период политичких слобода, период привредног и кул-

турног напретка“; писао је да постојећи режим води државу у „политичко и морално расуло“, упропашћује привреду и „доводи у опасност сам опстанак државе“. Са Љ. Давидовићем заказао је збор за 25. април у Чачку, пошто су били кандидати у трнавском и љубићком срезу. Давидовић на збор није дошао, а Јовановић је сутрадан протеран из Чачка. Јовановић се у Чачку договорио са Драгишом Мишовићем да га комунисти подрже на гласању, али до утаначења договора није дошло јер су обојица ухапшени.⁹⁶ Срески начелник из Чачка написао је у свом извештају банској управи да је 25. априла у дворани хотела „Русија“ Јовановић одржао „политичку конференцију“ која је била „редовно пријављена и одобрена“; очекивало се да ће после конференције Јовановић напустити варош, али он је остао у трнавском срезу, окупљајући народ и „на вешт начин“ изазивао је револт против владе, „харангирајући масе против данашњег режима“. Јовановић је под службеном пратњом одмах, првим возом, спроведен у Београд.⁹⁷

Поред рада левог земљорадника Драгољуба Јовановића против режима, од интереса је видети како су куповани неки одлучни опозиционари, какви су били браћа Чвркић. Старији брат Михаило био је сељак и некад је био народни посланик Радикалне странке, док је млађи Војко, адвокат у Чачку, био демократа. Љуба Давидовић је много полагао на браћу, ценио је њихову борбеност и називао их кабларским орловима и хајдучима опозиције. Када је чуо да се браћа колебају и да желе да приђу Јевтићевом режиму, Давидовић је замолио познатог лекара и политичара др Драгослава Смиљанића, који се знао са браћом, да оде у Чачак, нађе Војка и да му поручи да Давидовић рачуна на њега и да у каквој повољној прилици неће заборавити на њега. Власти су, међутим, већ више дана држале Војка Чвркића у затвору. Интервенција код среског начелника за Смиљанићево виђење са Војком није успела, па је Смиљанић, уз помоћ пријатеља, ноћу илегално лествицама прешао затворски зид висок три метра и преко обавештеног апсанције, опозиционара, ушао у Војкову ћелију. Старији брат, међутим, направио је пазар са баном Вељом Поповићем — он да режиму преда брата Војка, а режим њему да уступи концесију на Овчарску бању у року од 40 година.⁹⁸ И др Иван Рибар је писао како је Војко Чвркић постао Јевтићев посланички кандидат у љубићком срезу. Он је за Војка забележио да „је био један од оних демократа који су 1929. године пошли у илегалну борбу против диктатуре, што су му Давидовић и вођство Демократске странке замјерили, пребацујући му што је за борбу против дик-

татуре одабрао 'барикаду', умјесто да мирно чека и да рад препусти вођству странке". Чвркић је змерио вођству странке што је поводом избора 1931. изјавило да Демократска странка остаје пасивна, сматрајући да чланови појединачно имају право да политички раде. Тада се стварно одлепио од странке и пристао да буде кандидат на листи П. Живковића. Давидовић такве каријеристе није позвао на партијску одговорност. Када је странка позвала Војка Чвркића да 1935. изађе на изборе на заједничкој листи целе опозиције, он је одбио; кандидовао се на листи Б. Јевтића, и то у љубићком срезу где и сам Давидовић. Јевтић је Чвркићу отворио државну касу само да би Давидовић добио што мање гласова. И полицијски и изборни апарат добили су налог да помогну Чвркића, и овај је заиста оборио Давидовића на плећа, што Давидовић није доживео пуних 40 година, колико се дотад бавио политиком.⁹⁹

За излазак на петوماјске изборе политичке организације су морале испунити услове које је прописао указ издат 6. фебруара 1935. Избори су одржани по диктаторском изборном закону из 1931, само нешто измењеним 1933. године; према њему, у држави се бирало 370 народних посланика; политичке организације су морале показати 30 потписаних препорука у половини изборних срезова у најмање шест бановина.¹⁰⁰ Владин проглас (од 27. фебруара) подсећао је јавност да се министарски кабинет и даље залаже за југословенство и унитаризам.¹⁰¹ И приликом избора 1935. важно је било излагање становништва на изборе. У целом некадашњем чачанском округу 81,12% уписаних бирача изашло је на биралишта, опет највише у студеничком (88,22%), а најмање у трнавском (77,76%) и жичком (77,76%) срезу; у Драгачеву је проценат био изнад просека (81,88%). У драгачевском срезу за посланика између осам кандидата изабран је Милинко Милутиновић, земљорадник из Живице и бивши радикал, а у трнавском инж. Светолик Станковић, индустријалац, бивши демократа. Јевтићева листа убрала је у Драгачеву 93,28% гласова, Мачекова опозициона — 5,95%, Љотићева — 0,2%, а Б. Максимовића — 0,21%. У трнавском срезу Јевтићева листа добила је 77,86% гласова, Удружена опозиција — 21,88%, „Збор“ — 0,16%, а Максимовић само шест гласова.¹⁰²

У малом љубићком срезу на изборе је изашло 84,64% уписаних бирача. На листи председника владе Б. Јевтића била су четири кандидата: Војко Чвркић (добио 35,37% укупних гласова), Вук Новаковић (6,07%), Буро Буровић (27,51%) и Светозар Лепосавић (19,72%).

Љуба Давидовић је био срески кандидат Мачекове (УО) листе, добивши само 14,86% укупних гласова. Димитрија Љотића представљао је Радосав Аџемовић (0,04%), а Б. Максимовића Михаило Бурић (0,83%). За посланика је изабран В. Чвркић, а за његовог заменика Светислав Тодосијевић, земљорадник из Мрчајеваца. Чвркић је имао мање гласова од Буровића у Бресници I и II, у Г. Горевници, у Љубићу и Милићевцима, од Лепосавића у Бресници I и II, Д. Тrepчи, Мојсињу и Мрчајевцима I и II, од Новаковића у Мрчајевцима I. Целокупно гласање види се из табеле:¹⁰³

општина	бирачи	Чвркић	Новаковић	Буровић	Лепосавић	Давидовић	Бурић
Брђани	534:462	217	—	128	1	168	—
Бресница I	677:494	70	41	203	146	34	—
Бресница II	357:275	28	8	34	151	54	—
Г. Горевница	540:481	27	—	426	—	28	—
Д. Тrepча	547:450	85	17	43	88	208	9
Љубић	568:480	128	8	165	17	100	2
Милићевци	694:612	184	—	352	12	64	—
Миоковци	669:549	250	8	211	4	76	—
Мојсиње	319:273	22	4	13	105	84	44
Мрчајевци I	688:632	89	133	11	303	94	1
Мрчајевци II	500:406	48	57	8	245	83	5
Остра	639:563	300	43	199	14	7	—
Прељина	465:394	230	9	43	47	64	1
Пријевор	417:376	191	1	177	2	5	—
Прислоница	542:426	247	95	39	10	34	—
Рошци	618:544	509	30	5	—	—	—
Срез:	8.834:7.477	2.645	454	2.057	1.145	1.111	62

Листа Д. Љотића није укључена у табелу, јер је добила само три гласа (по један у Мојсињу, Мрчајевцима I и у Прислоници).

Б. Јевтић је доста сигурно ушао у изборну трку. У централној бановини, Дринској, ЈНС је добро стајала пред 5. мај. У ваљевском срезу имала је 2.050 присталица, у вишеградском — 2.129, у Драгачеву — 3.000, у сарајевском срезу — 3.342; само сарајевски срез имао је више учлањених приврженика од драгачевског на врху нај-афирмативнијих срезова; странка није имала чланова у трнавском, моравичком и пожепском срезу.¹⁰⁴

Жалби против неправилности при спровођењу избора 1935. било је мање него у ранијим кампањама. Против мандата посланика бившег чачанског округа није било изборних рекламација. У оближњој Гружи, пак примењен је јак изборни терор, а жалиоци су навели пет конкретних случајева.¹⁰⁵

Иако диктатура није укинута, јер су диктаторски закони и даље били на снази (само су либсралније спровођени), Стојадиновићева Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) од самог почетка била је атрактивна и за оне политичаре који су од 1929. били у опозицији, па су се пасивизирали. Такав је био и Анта Радојевић, и тада један од чланова Главног одбора радикала. Он је 22. септембра 1935. образовао месну организацију ЈРЗ за Чачак. Срески начелник је 23. септембра обавестио бана да је тога дана у Чачак приспео инж. С. Станковић, народни посланик, који је такође сазвао и одржао конференцију; на њој се негативно изражавао о Радојевићу, а за себе је тврдио да има овлашћење од М. Стојадиновића да оснује ЈРЗ у Чачку.¹⁰⁶

Учешће Чачана било је значајно у посланичком клубу ЈРЗ, нарочито првих месеци. Организацијски одбор посланичког клуба одржао је други састанак 22. октобра 1935; на њему су били присутни В. Чвркић и Милоје Сокић. На наредном састанку, сутрадан, у ужи одбор за студирање закона о раздужењу сељака изабран је Чвркић, као први, а Сокић, као четврти на списку чланова. У организацијски одбор С. Станковић је ушао на IV седници (26. октобра). Сокић је говорио често, на V, VI и VIII седници. На VIII седници изабрани су сви одбори Клуба. На челу административног одбора дошао је Чвркић, а Сокић је ушао у одбор за молбе и жалбе, да би се на X седници помињао на челу тог одбора. Тада је Чвркић предложио да Клуб у споразуму са владом одреди кандидациони одбор; С. Станковић је предложио у одбор за проучавање резолуције о закону о пословном реду у Народној скупштини, а ушао је и у одбор за проучавање законског предлога о међународним уговорима. Тада се у Клубу појавио и Момчило Сокић, посланик из Приморске бановине. Клуб је имао и одборе по бановинама; у одбору за Дринску бановину од шест чланова налазили су Чвркић и Станковић, а у одбору за Приморску бановину Момчило Сокић. Милоје Сокић је био врло ревносан члан Клуба, па је тражио да изабрани чланови буду активнији у раду. На XVI седници (24. јануара 1936) Чвркић је пледирао за чешће састајање Клуба — како би се уједначили ставови о раздужењу сељака. На наредној седници говорио је Момчило Сокић

— да сви посланици настоје да постану фактор у свом срезу. На XXII седници (пленума) Клуба, на којој је искључен Мита Димитријевић (Оливера), први је говорио Чвркић. На XI седници (13. новембра), тј. првој на којој је присуствовао и М. Стојадиновић (такође родом Чачапин) Милоје Сокић је предложио дугачак списак чланова за све предвиђене одборе Клуба. Но, већ на XXIV седници Милоје Сокић је разлагао о клеветима против њега, а на XXVIII седници је скренуо пажњу да његове критичке опаске не треба лоше примати; тада је био већ климав члан ужег састава Клуба. На XXXI седници Милоје је анализирао скупштинску борбу која је довела до Арнаутовићева атентата на М. Стојадиновића. После тога он више није помињан у записницима са седница Клуба.¹⁹⁷

Војко Чвркић већ од стицања посланичког статуса спремао се ка вишим положајима. На то није указивао само његов све јачи положај у Клубу посланика ЈРЗ, него и говори које је држао у Народној скупштини. Петнаестог јуна поменуо је да се од ране младости интересује за политику и да, нажалост, и сада слуша дебате које је раније пратио са галерије у Уставотворној скупштини. Рекао је да има нешто у бити државе због чега народ у Југославији стално тапка у месту, као у циркулусу вициозусу. Ту је, пре свега, мислио на тзв. хрватско питање, сматрајући да су на кривом путу они који траже федерацију или конфедерацију. Поздрављајући изједначење закона и пореза, он је коментарисао „Загребачке пункциције“, устврдивши да само унитарна држава омогућује веће благостање свих. Југославији није потребан никакав плебисцит, јер је овај извршен оружјем у току рата. Ако предлагачи пункциција сматрају да изборни закон или што друго није добро, треба да дођу у Народну скупштину и да се боре да се лоше ствари замене бољим. Док је према Спаху, као ранијем министру, имао резервисано држање, бранио је (20. јула 1935) Корошчево југословенство налазећи га већ 1917. године Корошчевим иступима у бечком парламенту.¹⁹⁸

После одржаних избора, 21. децембра 1936. Чвркић је настојао да их подробном анализом (која је штампана у записцима износила 1,288 ауторских табака) коментарише. Почео је са излагањем на говор Јеремије Протића, који је алудирао да ЈРЗ није добила већину у љубићком спрезу, који је био познат као кула Љ. Давидовића. Српко Вукановић је упадицом покренуо суштински проблем: Чвркић је био на листи Б. Јевтића а после избора одмах је склизнуо Стојадиновићу очекујући каријеру. Чвркић је критички говорио о Јевтићу примајући упадице у стилу „него ко вас је изабрао“. Да би одобр-

вољно српске чланове Скупштине, оштро се осврнуо на Велебитски усташки устанак изазвавши посланике Хрвате из ЈНС.¹⁰⁹ Дуго време, које му је дато, као гласноговорнику владајуће коалиције странака, била је Чвркићева промоција посланика чија каријера тек предстоји.

Поменути општински избори били су значајни за ЈРЗ, јер су тек они могли значити да је народ прихватио нову владавинску комбинацију и да се више не може говорити о посланицима пребезима, изабраним на Јевтићевој листи који су каријеристички одлетели новом јату. На територији Дринске бановине избори су одржани 8. новембра 1936. У целој бановини ЈРЗ је сакупила 73,32% гласова, Удружена опозиција (УО) — 13,23% неопредељени — 5,1%, бивша ХСС — 3,02%, бивши Савез земљорадника — 2,55%, ЈНС — 1,16%, сељачки покрет Воје Борђевића — 0,936%, грађанске листе — 0,46%, Љотићев „Збор“ — 0,23%.¹¹⁰

У трнавском срезу, у селу Горичанима Радоје Стефановић (ЈРЗ) је добио 195, а Милорад Штављанин (УО) — 140;

Заблаће: Димитрије Ацемовић (УО) 200, Ранко Зечевић (ЈРЗ) — 179, Милинко Обрадовић (ЈРЗ) — 0;

Јежевица: Марко Гајић (ЈРЗ) — 438, Андрија Релић (УО) — 421;

Јездина: Адам Лазовић (УО) — 323, Рисим Лазовић (УО) — 48, Радомир Палалић (УО) — 40;

Лазац: Живота Радојчић (УО) — 199, Милорад Миладиновић (ЈРЗ) — 170, Драгиша Сремчевић (УО) — 170;

Паковраће: Драгутин Мићевић, Божидар Ракетић (избори одложени);

Слатина: Тодор Весовић (ЈРЗ) — 213, Алекса Петаковић (ЈРЗ) — 175, Драгољуб Павловић (ЈРЗ) — 123;

Трнава: Марко Томић (УО) — 336, Кузман Тодосијевић (ЈРЗ) — 143, Будимир Тошић (ЈРЗ) — 5.

У Драгачеву су организације ЈРЗ биле јаче:

Вича: Душан Маричић (ЈРЗ) — 227, Милош Бабић (ЈРЗ) — 191;

Горачићи: Витомир Трашевић (В. Борђевић) — 439, Раде Плазинић (УО) — 90, Милутин Раковић — (ЈРЗ) 255;

Граб: Чедомир Вујовић (УО) — 202, Андрија Шипетић (ЈРЗ) — 151, Крстомир Илић (УО) — 13;

Гуча: Душан Бокић (ЈРЗ) — 281, Мирко Бекић (ЈРЗ) — 133, Велимир Ивановић (УО) — 418;

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

Дљин: Адам Урошевић (ЈРЗ) — 325, Селимир Алемпијевић (ЈРЗ) — 124, Мијајло Пантелић (ЈРЗ) — 277;

Д. Краварица: Миљко Стефановић (ЈРЗ) — 379, Миљко Станојевић (УО) — 199, Исајло Мркић (УО) — 138;

Г. Дубац: Војислав Величковић (ЈРЗ) — 235, Милоје Рубинац (ЈРЗ) — 200;

Дучаловићи: Милан Митровић (ЈРЗ) — 348, Аврам Петровић (ЈРЗ) — 257;

Каона: Миливоје Костић (ЈРЗ) — 326, Миланко Ђурчић (ЈРЗ) — 211, Вељко Милетић (ЈРЗ) — три;

Котража: Никола Вујовић (ЈРЗ) — 360, Драгољуб Миливојевић (УО) — 102;

Лиса: Тихомир Беловић (ЈРЗ) — 184, Вићентије Јововић (ЈРЗ) — 163;

Луке: Велибор Стојковић (ЈРЗ) — 296, Милић Чегајац (ЈРЗ) — 111;

Прилипац: Гвозден Чолић (ЈРЗ) — 122, Страјин Мајсторовић (В. Борђевић) — 126, Сретен Јанковић (В. Борђевић) — 110;

Миросавци: Драгиша Милосављевић (ЈРЗ) — 363, Радомир Лукић (ЈРЗ) — 213;

Тијање: Богосав Тајсић (УО) — 285, Димитрије Поповић (ЈРЗ) — 170.

Срез љубићки, у коме је било највеће изненађење, показује следеће стање:

Брђани: Тихомир Савић (ЈРЗ) — 254, Вилиман Тешић (УО) — 224;

Бресница: Милутин Бокић (ЈРЗ) — 458, Миливоје Марић (УО) — 393;

Г. Горевница: Радомир Ђирић (неопр.) — 184, Милош Наиловић (ЈРЗ) — 172, Милорад Станојчић (ЈРЗ) — 153;

Љубић: Витомир Вукосављевић (УО) — 340, Милутин Радовановић (ЈРЗ) — 204;

Милићевци: Аксентије Кнежевић (УО) — 319, Лазар Радуловић (ЈРЗ) — 292;

Миоковци: Богдан Лазовић (УО) — 293, Живан Павловић (ЈРЗ) — 242, Милутин Тодоровић (УО) — 38;

Мојсиње: Адам Лепосавић (ЈРЗ) — 144, Михаило Марковић (УО) — 106;

Мрчајевци: Војислав Видојевић (ЈРЗ) — 0, Добросав Некторовић (УО) — 0;

Остра: Радојица Ратковић (ЈРЗ) — 300, Радосав Велић (ЈРЗ) — 239;

Прсљина: Будимир Јовановић (УО) — 223, Алекса Јовановић (ЈРЗ) — 210;

Прислоница: Милош Васовић (УО) — 281, Срећко Мутаповић (ЈРЗ) — 201;

Рошци: Миодраг Перишић (ЈРЗ) — 454;

Д. Трепча: Светозар Милошевић (УО) — 271, Милисав Бојовић (ЈРЗ) — 220.¹¹¹

Ако се саберу наведене цифре гласања, ЈРЗ није била јако доминантна. У трнавском срезу од седам општина Удружена опозиција је победила у четири са 1.877, а ЈРЗ у три са 1.641 гласом. У традиционално радикалском Драгачеву радикали су победили у 11 општина са 5.697, демократи у две са 1.647 гласова, а сељачки покрет В. Борђевића добио је већину у две општине са 675 гласова. У немирном љубићком срезу од општина за које су саопштени изборни резултати радикали су стекли превагу у пет општина са 3.548 гласова, демократи такође у пет са 2.492 гласа, а један кандидат као неопредељен добио је 184 гласа.

Министри и народни посланици ЈРЗ наглашено су се трудили да не само задрже, него и прошире доминацију у чачанском крају. Војко Чвркић је са народним послаником таковског среза приредио збор ЈРЗ у Г. Милановцу 12. јануара 1936, на коме је и сам говорио дотичући се важнијих питања политике, привреде, финансија и друштвених односа.¹¹² Чачак је (16. јула 1936) одушевљено дочекао Милана Стојадиновића; на дочек су довучене велике масе народа. Председника владе и министра војске генерала Љубомира Марића поздравео је председник општине Солујић. Министри су одсели у кући индустријалца и народног посланика С. Станковића, пред чијом су кућом присталице ЈРЗ одржавале манифестације.¹¹³ Драгиша Цветковић, четврти човек у руковођству ЈРЗ, одржао је 3. и 4. новембра 1936. зборове у љубићком, трнавском и драгачевском срезу почињући у Мрчајевцима, где га је дочекао В. Чвркић. У Чачку му је асистирао С. Станковић говорећи о потребама вароши за водоводом и канализацијом.¹¹⁴

Ходерини „борбаши“ заобишли су Чачак средином августа 1936. када су одржали сусрете у Ужицу, Косјерићу, Бајиној Башти, Лешници, Ваљеву, Ковиљачи и на Убу.¹¹⁵ У чачанском крају никад нису ухватили корена.

Димитрије Љотић био је самоуверенији, али је лоше пролазио у западној Србији. Десетог маја 1936, за време његовог збора у Валеу, и 27. децембра 1936, за време збора у Крекавцу, избили су озбиљнији нереди, па није дуго посећивао ову регију. Љотићу наклоњени народни посланик Александар Лазаревић оптужио је министра унутрашњих послова Ј. Корошца 2. марта 1938. у Народној скупштини, када је на министра осуђена палба са свих страна, због тога што није предузео мере да комунисти не би онемогућили Љотићев збор у Краљеу.¹¹⁶

И левичари су деловали у Чачку. Са левим земљорадницима одржавао је везу Веселин Маслеша, који је обавестио Милана Горкића (Чижинског) да комунисти имају јачег утицаја око Чачка, о чему је Горкић реферисао у извештају 5. децембра 1934. Солидарност левих земљорадника и комуниста показала се на збору у Заблаћу (11. септембра 1935). У летку штапаном у Чачку за тај збор, у име „пријатеља Народног фронта слободе“, објављено је писмо чланова Иницијативног одбора за стварање јединствене радничке партије из Загреба Љуби Давидовићу, Јовану М. Јовановићу и Драгољубу Јовановићу уочи познатог крагујевачког збора Народног фронта (августа 1935). Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је у Чачак и Краљево упутство за рад на селу и тражио да се одреде људи који би ушли у земљорадничке организације и радили заједно са присталицама Драгољуба Јовановића. У чачанском крају у тој сарадњи (1936) предњачили су: Милан Поповић из Вале, Милутин Тодоровић и Душан Савић из Трбушана, Вук Новаковић из Љубића, Светислав Недељковић из Лучана и Добросав Ерић из Гуче. Са чачанским комунистима су сарађивали Витомир Вукосављевић, Богдан Теофиловић и Млађо Поповић, а за координацију су се залагали и Милош Петронијевић из Атенице и судија Миленко Јешић. Сељаци, посебно млађи давидовићевци из Чачка, позивали су Драгољуба Јовановића и његове сараднике да држе зборове.¹¹⁷

У западној Србији 1936. године није било варошице (међу њима је био и Чачак), где бар у једној производној грани није било штрајка, особито крајем лета те године.¹¹⁸

У току 1937. године одржано је неколико важнијих зборова на подручју чачанског округа. Савез земљорадника приредио је скуп у Заблаћу, на коме су били: др Милош Тулањанин, Милош Богдановић (обојица масони) и Борисав Штављанин, а др Бранко Чубриловић је телеграмом поздравио збор, јер је био спречен да допутује у

Чачак. Главни говорник био је Тупањанин, који је рекао да Савез као млада странка треба да под своју заставу прими напредније елементе из села и града.¹¹⁹ У Чачку је 16. августа одржана велика конференција у хотелу „Крен“ коју је сазвао С. Станковић; на њој је поднео извештај о раду Народне скупштине усредсређујући се на питање конкордата. Потом је говорио Радојко Солујић, посебно се осврћући на жељу Војислава Јањића да дође у Чачак, али у договор се умешао чачански владика, свакако зато што је Јањић говорио у прилог конкордата југословенске државе са Ватиканом.¹²⁰ Велики збор одржан је у Рашкој, где је главни организатор и говорник био В. Чвркић; збору су присуствовали министар Томић и неки народни посланици. Милан Грол, Драгомир Иконић и други представници бивше Демократске странке одржали су 24. октобра конференцију у Чачку са свим групама Удружене опозиције.¹²¹ Чвркић је 1937. поднео извештај о раду опозиционих странака, које нису успеле да се акционо уједине, јер су њихове вође, Ходера, П. Живковић и други хтели да заузму прво место у уједињеној организацији.¹²²

Најзначајнија политичка акција у току 1937. године била је афера са закључењем конкордата са Светом столицом. Влада је израдила уговор и министри су га потписали, али су уговор обезвредиле демонстрације у којима је жандармерија пролила крв народа. Чвркић и Хрват Вјекослав Милетић као проноснирани министри, посебно су се залагали за прихватање владиног пројекта.¹²³ У Народној скупштини запамћено је Чвркићево држање у одбрани конкордата — да се не сме дозволити да улица убија ауторитет краљевских министара, којима треба сачувати тај ауторитет да би у иностранству могли успешно заступати државне интересе, а не да су нестабилни, као трска на ветру.¹²⁴ Противконкордатске демонстрације одржане су и у Чачку. Потпредседник Народне скупштине Чвркић морао је у Чачку бежати пред револтираним народом, као и Б. Јанковић у Крагујевцу.¹²⁵

Година 1937. била је пресудна у каријери народног посланика љубићког среза Војка Чвркића. Као потпредседник Народне скупштине водио је седнице док су се Ст. Ђирић, председник, и Фрања Маркић, први потпредседник, бавили у Чехословачкој. Посебно је био важан Чвркићев говор у Скупштини у име ЈРЗ и владе пред изгласавање конкордатског уговора (за који је гласало 167 посланика, а против било 129). Девог августа говорио је два сата у парламенту о актуелним политичким питањима земље.¹²⁶ Првих дана

октобра заменио је др Бранка Калуђеровића (који се није сложио са потписивањем конкордата) као министар ПТТ; отишли су још Бура Јанковић, др Суботић, Марко Кожул и Добривоје Стошовић, па је М. Стојадиновић морао да реорганизује владу. Заједно са новим министром просвете Чвркић је представљао владу на неким свечаностима.¹²⁷ У фебруару 1938. замењивао је одсутног министра грађевина.¹²⁸ Као млад министар посебно се држао Д. Цветковића предосећајући да ће овај бити наследник М. Стојадиновића, што показује да је имао добар рефлекс у унутрашњеполитичким односима и питањима. Почетком 1938. крајеви у поречју Западне Мораве, као режимски оријентисани, били су фаворизовани, па је и Краљево добило првостепени суд, мада је само 38 км удаљено од Чачка, који је тај суд имао и раније.¹²⁹ Народни посланици су тачно створили суд о каријеристи Чвркићу, па му је посланик Миленко Глишић добацио у Скупштини: „Ти брзо возиш а овај Воја (Борђевић, министар без портфеља) лепо вози и неће се никад преварити; никад он не држи паре у једном цепу, него држи и у једном и у другом. А ти се, Војко, чувај да не исклизнеш из колосека“.¹³⁰

Каријеристи су били и Сокићи. Милоје је пришао диктатури¹³¹, али се већ 1936. на ветрометини изиграо. Момчило се држао у седлу, па је био у Скупштини известилац већине Одбора за проучавање трговачког закона.¹³² Драгачевски посланик М. Милутиновић, сељак, држао се губера. Одржао је безначајан говор о финансирању бунара за Гучу и још две општине.¹³³

После пораза који су комунисти и леви земљорадници претрпели на општинским изборима, комунисти Чачка, Ваљева, Крагујевца и Аранђеловца пришли су групи Плећевића, левог демократе.¹³⁴ Тој акцији, која је почела првих недеља 1938. године, пришли су и др Драгиша Мишовић из Чачка и др Милош Пантић из Ваљева, обојица лекари и комунисти.¹³⁵

Крајем фебруара народни посланик Петар Боговац поднео је оставку на свој посланички мандат у Народној скупштини, јер је 6. фебруара изабран за сенатора. Неколико дана раније народни посланик Мирко Урошевић поставио је питање: шта је са расписивањем избора у градским општинама, што је министар унутрашњих послова најавио у првој буџетској дебати пре две године и девет месеци; постојао је изборни закон и потребни услови, али влада није имала смелости да изађе на гласање, ни јавно, а камо ли тајно; она је знала „да је елеменат који живи у граду отпорнији“.¹³⁶ Првак Демократске

странке (УО) др Иконић допутовао је 19. јануара у Чачку у посету политичким пријатељима, а потом је отпутовао у Куршумлију и у Ниш на политичке скупове.¹³⁷ В. Чвркић је 3. априла стигао у Г. Милановац да би разговарао са партијским друговима, а истога дана је наставио пут у Мрчајевце, где је одржао збор.¹³⁸ Министри Д. Цветковић и В. Чвркић одржали су 19. априла 1938. скупштину у Вучитрну и Трепчи, као и скупштину и смотру Југораса у К. Митровици.¹³⁹ Министар Чвркић 17. јуна боравио је у селу Будимилићу-Јапри (срез Сански Мост) да би пред многобројним народом отворио пошту. После свечаног отворења приређен је збор ЈРЗ за срез Сански Мост, на коме је говорио Чвркић.¹⁴⁰

У Чачку и Краљеву су руководиоци УРС-а и Главног радничког савеза Милорад Белић и Бранко Петек одржали зборове 17. јуна, на којима су говорили о заштитном радничком законодавству и радничким социјалним установама.¹⁴¹ После дугог одсуствовања са простора поречја Западне Мораве, Д. Љотић је 21. августа одржао конференцију у Прељини, где га је напредна омладина дочекала парадајзима, јајима, па и каменицама; био је онемогућен да наступи као говорник, мада је десет жандарма хапсило и растурало окупљене.¹⁴²

Права политичка трка настала је у предизборној кампањи за парламентарне изборе 11. децембра 1938. Без злоупотребе у коришћењу власти није могло проћи ни овога пута. Министар В. Чвркић, као кандидат ЈРЗ за љубићки срез, пред изборе је у свом срезу поставио 300 људи за поштанске службенике, уз услов да гласају за ресорног министра који им је обезбедио службу; после избора сви су они као технолошки вишак отпуштени. У многим селима било је и таквих бирача који су чекали последње часове пред затварање биралишта да би свој глас продали што скупље, нарочито ако су влада и опозиција добили приближан број гласова.¹⁴³ У Дринској бановини опозициона ЈНС је задржала доста значајан број присталица у време расписивања избора. Но, настало је осетно струјање, па су се посланички кандидати служили дељењем материјалних средстава.¹⁴⁴ У Чачку је 20. октобра одржао конференцију дотадашњи народни посланик ЈРЗ С. Станковић, на којој је поново добио номинацију за посланика; за заменика му је одређен Тодор Васовић, председник општине из Слатине.¹⁴⁵ Као један од кандидата ЈРЗ у трнавском срезу био је 27. октобра означен и Миодраг Васић, чачански адвокат, са замеником Милорадом Перуничкићем, деловођом слатинске општине.¹⁴⁶ На састанку опозиционих група у Гучи решено је, пошто се нису могли нагодити, да се 30. октобра одржи заједнички збор и да

се на њему одреде посланички кандидати за Драгачево.¹⁴⁷ Радикалска група Аце Станојевића (на Мачековој листи) је још пре тога означила у трнавском срезу свога кандидата, и то на конференцији у Заблаћу. То је био познати Радован Ерић, деловођа из Трнавe, коме је за заменика одређен још познатији бивши посланик и министар А. Радојевић; Радојевић је на истој листи био именован као кандидат у срезу моравичком, са замеником Вучком Маркићевићем из Пилатовића.¹⁴⁸ Радојевић се јавио као кандидат и у Гучи, са замеником Алексом Тодоровићем, свештеником. Давидовићева група изабрала је за кандидата у Драгачеву Милована Шулубурића из Лисе са замеником Велимиром Ивановићем из Гуче.¹⁴⁹ Већ из овога јасно излази да опозиција није била кадра да постави заједничког кандидата. Група А. Станојевића је за трнавски срез и Чачак изабрала за кандидата Драгутина Лазовића, чачанског адвоката, и Стевана Вучковића, школског надзорника, са замеником Пером Поповићем, капетаном у пензији.¹⁵⁰ Радојевић је одмах иза средине октобра посетио све срезове некадашњег чачанског округа, обезбеђујући номинацију најпре у моравичком срезу; ту се јавио као посланички кандидат и Вукашин Протић, председник општине у Остатији (жички срез).¹⁵¹ Земљорадничко крило УО је решило да интензивира рад у срезу жичком, и у окрузима чачанском, рудничком, ужичком.¹⁵²

Изборни резултати 11. децембра 1938. досад су само сумарно објављени. У срезу трнавском кандидат ЈРЗ инж. Светолик Станковић сакупио је 1.938 гласова, други кандидат ЈРЗ Миодраг Васић 1.725, што значи да је ЈРЗ укупно добио, 3.692 гласа. У групацији опозиције давидовићевац Момчило Поповић примио је 1.505, кандидат Савеза земљорадника Бүдимир Живковић 366, кандидат А. Станојевића, Радован Ерић 450, кандидат ЈНС Раша Гавриловић 190, што чини укупно 2.511 гласова. Кандидат „Збора“ Милован Борђевић сакупио је 26 гласова. Како је у срезу било укупно 6.229 гласача, ЈРЗ је победио са 64,08%. За посланика је поново изабран Св. Станковић. У Драгачеву кандидат ЈРЗ Радомир Цвијовић сакупио је 2.546 гласова, други кандидат ЈРЗ Богосав Тајсић — 1.345, дакле ЈРЗ укупно 3.891 глас. Кандидат придружене групе В. Борђевића Милосав Митровић добио је 103, Ходерин кандидат Милутин Пантовић — 57, што значи да је владина листа убрала 4.056. У табору опозиције кандидат ЈНС Милинко Милутиновић постигао је 1.589, кандидат Савеза земљорадника Адам Шулубурић — 1.070, кандидат А. Станојевића, Анта Радојевић — 1.096, дакле свега 3.755 гласова. Кандидат „Збора“ Алекса Тодоровић сакупио је 115. Како је бирача било укупно 7.926, вла-

дин блок је добио 51,17% што би било доста мршаво за некад изразито радикалски срез. У Народну скупштину отишао је нов човек — Радомир Цвијовић. У малом љубићком срезу кандидат ЈРЗ В. Чвркић извукао је 4.912 гласова. У опозиционој скупини давидовићевац Радосав Топаловић сакупио је 969, кандидат Савеза земљорадника Витомир Вукосављевић — 1.560, кандидат ЈНС Светислав Јокић — 113, кандидат Ж. Топаловић инж. Милан Милошевић — 351, значи свега 2.999 гласова. Кандидат „Збора“ — 69 гласова. Како је у срезу регистровано 7.980 бирача, ЈРЗ је добила 65,58% гласова. За посланика је поново изабран Војко Чвркић.¹⁵³

Верификациони одбор Народне скупштине предложио је непомредно пред пад Стојадиновићеве владе да се сва три поменута посланичка мандата оснаже. Председник тога одбора био је В. Чвркић, који је и водио седнице Народне скупштине пре избора председника и потпредседника.¹⁵⁴ Од посланичких кандидата родом Чачана жалио се Милоје Сокић на Мачековој листи (УО) за срез Ђаковички. Навео је неправилно и незаконито вођење избора; тужба се односила, пре свега, на среског начелника и његове органе, на агитацију Ферхата Драге, некадашњег шефа „Цемијета“, на крају гласова, фалсификовање гласачких спискова и извештаја о изборима; Сокић је тражио да се избори понове. Верификациони одбор је сматрао да тужба није ничим доказана, па је она одбачена.¹⁵⁵

Година 1939. била је доста мирна, нарочито првих месеци, на терену. Првих дана фебруара дошло је до смењивања владе, али је владајућа ЈРЗ остала на власти, па није било већих реперкусија у унутрашњости Србије. Ипак, крајем пролећа смењене су и општинске управе у Чачку и Шапцу, док је она у Ваљеву и даље остала на власти. Радикала Радојка Солујића заменио је радикал Миодраг Ж. Васић, адвокат из Чачка.¹⁵⁶ Прву важнију конференцију у чачанском крају после децембарских избора заказао је Савез земљорадника и она је одржана 26. марта у Заблаћу; говорила су два чачанска адвоката, два земљорадника и други. Тога недељног дана боравио је у Чачку Лаза Марковић, који се држао Аце Станојевића; збор је отворио чачански адвокат Драгутин Лазовић, а на њему је главни говорник био Л. Марковић, који се нарочито задржао на хрватском питању. Анта Радојевић је говорио два сата о положају Југославије, као и о спровођењу последњих парламентарних избора.¹⁵⁷ Деведнаестог августа боравили су у Чачку опозициони радикали Стојан Шпадијер и београдски адвокат Чеда Јокић, који су дошли са скупа у Међеби; — на конференцији окружног одбора, поред Шпадијера,

говорили су директор гимназије у пензији Марковић, а адвокат Д. Лазовић о стању странке у округу.¹⁵⁸ Десетог децембра опозициони радикали су одржали конференцију, на којој су говорили А. Радојевић и Д. Лазовић. Тада је у чачанској цркви одржан помен Н. Пашићу, који је умро тога дана пре 13 година.¹⁵⁹ У последњој декади децембра Радојевић је сазивао конференције у бившем чачанском округу, нарочито у моравичком и трнавском срезу, а 27. тога месеца одржана је значајнија конференција у Заблаћу за срез и град Чачак; на том скупу искључен је из странке Миодраг Васић, адвокат, који је постао председник чачанске општине и тиме је стварно прешао у ЈРЗ. Који дан раније у Чачку и љубићком срезу бавио се В. Чвркић, коме позиције нису пале у ЈРЗ, мада га Д. Цветковић није хтео увести у владу. Односи између Цветковића и Чвркића се ипак нису погоршавали, мада је Чвркић и раније рачунао са Цветковићем; Цветковића је на политичкој екскурзији од Бијелог Поља и Пријепоља до Ужица, Ужичке Пожеге и Ивањице пратио Чвркић; Цветковић, ипак, није свратио у Чачак,¹⁶⁰ сувише експониран у Стојадиновићевој ери.

У погледу контаката с народом најревноснији су били представници Савеза земљорадника, чак и они из Босанске Крајине. Бранко Чубриловић је (19. новембра) говорио о земљорадничким дуговима у Грузи, Чачку и Љубићу; у Чачку и Љубићу пред њега су изашли сенатор Средоје Бркић, адвокат Бока Поповић и Витомир Вукосављевић, председник љубићке општине.¹⁶¹ Почетком јесени земљорадничка левица се ограничила на држање предавања. Драгољуб Јовановић је излагао о српско-хрватским односима, о демократском преображају земље, о одбрани државе; поред Чачка, посетио је и Гучу, Прељину, љубићки срез и Краљево.¹⁶² Земљорадници су пред 15. децембар развили живу делатност у трнавском и љубићком срезу; на скуповима су обично говорили: В. Вукосављевић, председник љубићке општине, чачански адвокат Бока Поповић и сенатор Средоје Бркић, који је посетио своје Драгачево, а 17. децембра и моравички срез.¹⁶³ Запажено је да су крајем тридесетих година партијску политику у чачанском крају адвокати све више преузимали од угледних сељака и трговаца, која се „кадровска обнова“ догодила у пречанским крајевима, на првом месту у Војводини, знатно раније.

Најмање иницијативни су били чланови Демократске странке, чије су позиције у поређењу Западне Мораве пропадале. Чланови Извршног одбора странке Манојло Сокић и Савко Дуканац у чачанском хотелу „Русија“ одржали су конференцију. Поред поменуто двојице говорио је и др Буро Буровић; сви су критиковали начин на који

је постигнут споразум између Цветковића и Мачека 26. августа 1939. Изабран је акциони одбор за трнавски срез, у који су изабрани неки демократи који су пришли Стојадиновићу и ЈРЗ, али кад је он пао, вратили су се у матичну странку.¹⁶⁴

Вести о политичком животу Чачка од краја 1939. до априлског рата има само за прве месеце 1940. године. Више него што би се очекивало после претходног одбијања Чачана, био је активан Димитрије Љотић. Четрнаестог јануара 1940. одржао је у хотелу „Крен“ предавање о покрету „Збор“ и својој омиљеној теми — драми савременог човечанства; скуп је отворио чачански адвокат Раденко Лазовић. Седмог октобра Љотић се поново представио Чачку истом темом. Људи који су друкчије мислили од њега ометали су га у излагању. Жандармерија је, том приликом, ухапсила групу радника Војно-техничког завода.¹⁶⁵ То је био увод у конфронтацију после 6. априла 1941.

Радикали око Главног одбора настојали су да регенеришу остарелу странку после краха са ЈРЗ, која је имала да под другим именом оствари врхунске циљеве странке. Најагилнији активиста био је Драгутин Лазовић, адвокат. На конференцији под његовим председањиковањем (25. јануара) донесено је неколико закључака; један од њих био је да се дотадашњи месни одбор замени акционим одбором, који би се знатно проширио новим људима и свој рад усредредио на села трнавског среза.¹⁶⁶ То је била закаснела активизација, после неуспелог покушаја М. Стојадиновића са увођењем двопартијског система англосаксонских земаља. Радикали су, ипак, тачно осетили да им класни носилац може бити само ситуиран сељак, јер су град и напредније село испадали из њихових руку.

НАПОМЕНЕ

I

* „Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца 31 јануара 1921. године“, Сарајево, 1924, 221, 81, 79, 71, 80, 81.

** „Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СРС од 31. јануара 1921. године“, Сарајево, 1932.

*** Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. IV, Сарајево, 1940, 108—9, 96,

1. „Правда“, Београд, 21. VII 1924, 2.

2. М. Савић, „Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда“, књ. X, Сарајево, 1932, 38. У даљем тексту дело ће бити цитирано у загради основног текста навођењем римског броја тома и странице арапским бројем.

3. „Политика“, Београд, 5. IV 1923, 7.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

4. „Правда“, 11. VI 1923, 3.
5. „Правда“, 21. VIII 1922, 3.
6. „Обраћена земља и жетвени приноси у годинама 1922. и 1921“, Београд, 1923, 3.
7. „Обраћена земља и жетвени приноси у 1924. и 1923. години“, Београд, 1925, 12, 17, 18, 19, 21, 21, 22.
8. Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС Београд 1924, 26. VI 1 и 23, стр. 832 (у даљем тексту наводиће се скраћено: Стен. бел. НС, датум иступа посланика и страница штампаног текста, некад уз име посланика); исто, 27. VI 1923, стр. 838, др. Сл. Шећеров.
9. М. Исић, „Сельаштво у Србији 1918—1925“, Београд, 1995, 105 (дело ће у будуће бити цитирано бројем странице у загради основног текста).
10. Р. Богвић, „Прилози за историју и географију исхране у Југославији за раздобља 1923—1925, Београд, 1928, 124; М. Исић, н. д, 213.
11. Б. Б. Милошевић, „О производњи и потрошњи хлебног жита у нашој Краљевини“, Гласник министарства пољопривреде XXII (април—јун 1928), 143; М. Исић, н. д, 106.
12. Д. Лапчевић, „Србија у бројевима“, Београд, 1929, 31.
13. Б. Б. Милошевић, н. д, 143.
14. Стен. бел. НС, 3. III 1922, 63, Милинко Милутиновић.
15. В. Винавер, „Светска економска криза у Подунављу и немачки продор“, Београд, 1987, 38.
16. Стен. бел. НС, 8. IV 1939, 452, Анђелко Михаиловић.
17. „Новости“, Загреб, 4. IV 1932, 6.
18. Стен. бел. НС 13. XI 1936, Борбе Јевтић, стр. 213.
19. „Обраћена земља и жетвени приноси 1924“, 38.
20. Исто, 33.
21. „Политика“, 16. VIII 1922, 5.
22. Исто, 24. I 1941, 10. — У држави су већ постојала три таква слагалишта — у Шапцу, Пожаревцу, Краљеву, али и у Нишу, Зајечару и Пироту.
23. „Обраћена земља и жетвени приноси“, 43.
24. „Правда“, 11. II 1931, 12.
25. Стен. бел. НС 10. III 1939, 733, извештај министра пољопривреде инж. Николе Бешлића.
26. „Правда“, 23. X 1925, 6.
27. Исто, 21. VIII 1922, 3.
28. Исто, 7. X 1921, 3; 17. XII 1921, 3; 15. X 1921, 3.
29. Исто, 1. IX 1930, 3.
30. М. Аврамовић, „30 година задружног рада 1894—1924“, Београд, 1924, 131.
31. В. Н. Стојковић, „Прва шљиварска задруга у Србији“, Београд, 1922, 14, 17.
32. „Обрада земље и жетвени приноси 1924“, 19, 23, 47.
33. Стен. бел. НС 10. III 1939, стр. 793, извештај министра пољопривреде инж. Николе Бешлића.
34. Стен. бел. НС 7. III 1932, 207—10; 3. III 1932, стр. 63.
35. Исто, 3. III 1932, стр. 63.
36. „Политика“, 30. VII 1933, 19.
37. М. Аврамовић, н. д, 129.
38. „Обраћена земља и жетвени приноси 1924“, 46.
39. Стен. бел. НС 3. III 1932, 63.
40. „Политика“, 15. II 1940, 8.
41. Стен. бел. НС Привременог народног представништва, Загреб, 1921, књ. IV, 375, 17. III 1920, Живан Ивановић.
42. Стен. бел. Уставотворне скупштине Краљевине СХС књ. 1, Београд 1921, 23, 21. IV 1921, одговор министра пољопривреде Ивана Пуцела на питање Борисава Штавланина, народног посланика Чачанског округа.
43. Стен. бел. НС 26. II 1938, 72, Миленко Глишић.
44. „Обрадива земља и жетвени приноси 1924“, 42.

45. Исто, 45.
46. „Дефинитивни резултати пописа домаће стоке у Краљевини СХС од 31. јануара 1921“, Сарајево, 1927, 16—7; М. Исић, н. д, 120.
47. Исто; М. Исић, н. д, 121.
48. М. Аврамовић, н. д, 119.
49. Стен. бел. Привременог народног представништва св. V, Загреб, 1921, 372.
50. Стен. бел. НС 10. III 1939, извештај министра пољопривреде Н. Бешпића.
51. „Пролетер“, 1929—1942, бр. 4, април 1933, стр. 9/213.
52. В. М. Буричић и др., „Наша народна привреда и национални приход“, Сарајево, 1927, 172.
53. Стен. бел. НС 3. III 1932, стр. 63; 20. VI 1935, М. Милутиновић.
54. См. Буровић, „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918—1941“, Београд, 1988, 312—13.
55. Ј. Дашић, „Акционарске банке 1871—1946“, Чачак 1989, 50; „Статистички годишњак“, књ. I, 1929, Београд, 1932, 172. — Вид. и Ј. Дашић, „Јелички рудници“, Чачак, 1979.— књига „Акционарске банке“ цитиране су у основном тексту са „Д“.
56. „Новости“, Београд, 9. II 1923, 3.
57. Ј. Дашић, „Акционарске банке“, 43.
58. „Политика“, 11. II 1936, 9.
59. Стен. бел. Уставотворне скупштине, књ. I, стр. 2.
60. Стен. бел. НС 29. II 1924, 20.
61. „Политика“, 26. IX 1933, 4.
62. „Самоуправа“, 2. II 1926, 3.
63. Архив Војног историјског института, пописник XVII, кут. 489, бр. 1, фол. 1; пописник XVII, фасц. 485, фасц. IV, бр. 1, 1—31, допуне и измене у нацрту о администрацији Завода „Чачак“.
64. „Правда“, 21. VII 1922, 3.
65. Ј. Дашић, „Економска криза у чачанском крају 1929—1933“, Чачак, 1986.
66. „Правда“, 21. VII 1924, 3.
67. Стен. бел. НС 21. VII 1922, стр. 655, Љуба Матић.
68. Стен. бел. НС 17. III 1932, стр. 209, Милинко Милутиновић.
69. Стен. бел. НС 2. III 1939, 153, Драгослав Пантовић.
70. П. Миленковић, „Историја грађења железнице и железничке политике код нас (1850—1935)“, Београд, 1936, 293—4.
71. „Правда“, 21. VI 1924, 3.
72. „Правда“, 20. IV 1922, 1.
73. Стен. бел. НС 15. II 1938, стр. 186.
74. С. Буровић, „Државна интервенција“, 206.
75. „Обзор“, Загреб, 2. VIII 1938, 3.
76. „Политика“, 18. I 1939, 6.
76. „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931“, књ. IV, 108—109, 96, 83.

II

1. Стен. бел. Привременог народног представништва, књ. 1, Загреб 1920, 303.
2. „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. IV, Сарајево, 1940, 9.
3. Стен. бел. НС 8. III 1932, стр. 33, Милан Поповић.
4. Стен. бел. НС 20. VII 1935; 3. III 1932, стр. 46—9, М. Милутиновић; 4. III 1932, стр. 143, Вукашин Спасојевић.
5. Стен. бел. НС 8. III 1922, Алија Селмановић; 6. III 1932, Аранђел Никодијевић.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

6. М. Комадинић, „Проблем сељачких дугова“, Београд, 1934, 3.
7. Стен. бел. НС 3. III 1933, 62, М. Милутиновић.
8. Исто, 20. VIII 1935, 47—8, М. Милутиновић.
9. „Политика“, 6. III 1936, 9; 9 III 1936, 9; 27. VI 1936, 10; 10. VII 1936, 2; „Пролетер“ 1929—1942, бр. 4—5 јул-август 1936, стр. 9/439.
10. „Правда“, 29. VII 1924, 3.
11. „Политика“, 9. II 1936, 14.
12. Стен. бел. НС 2. III 1939, стр. 150, Душан Бранковић.
13. „Политика“, 27. III 1927, 3.
14. М. Милинковић, „Синдикални покрет у Србији 1921—1929“, Београд, 1979, 126. — Само у овом поглављу странице у загради основног текста значе странице овог дела.
15. „Политика“, 4. X 1924, 4.
16. „Правда“, 30. IX 1923, 4.
17. „Политика“, 4. IV 1926, 1, Пјерова карикатура Н. Пашића.
18. „Правда“, 1. II 1931, 1.
19. Исто, 7. V 1932, 2.
20. Исто, 3. II 1931, 7.
21. Исто, 24. I 1930, 3; 12. V 1929, 5; 13. V 1929, 2; 21. VI 1930, 11.
22. Исто, 30. III 1925, 2.
23. Исто, 4. VII 1926, 9.
24. Исто, 5—8. VI 1925, 5.
25. „Самоуправа“, 25. VIII 1925, 3.
26. Исто, 10. I 1928, 3.
27. Стен. бел. НС 25. VII 1922, Јован Јовановић.
28. Исто, 22. VII 1935, 200, Десимир Јанковић.
29. Исто, стр. 827.
30. „Правда“, 4. VII 1926, 9.
31. Стен. бел. НС 28. II 1924, стр. 2—3, Н. Сретеновић.
32. Исто, стр. 12—15, инж. Анта Радојевић.
33. „Службене новине Краљевине СХС“, 15. IV 1921, 86.
34. Ј. Лозанић — Фротингхам, „Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915—1920. године“, Београд, 1970, 245—48.
35. Б. Храбак, „Грађанске политичке конфронтације у Ваљево између два светска рата“, Гласник Историјског архива, 28—29, Ваљево, 1995, 70, 71, 50.
36. „Политика“, 13. VII 1922, 2.
37. „Политика“, 17. I 1938, 18.
38. Стен. бел. НС 6. III 1939, стр. 272, Велимир Маринковић.
39. „Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године“, књ. III, 32.
40. „Политика“, 2. II 1928, 6; Правда 3. V 1922, 3.
41. „Правда“, 23. VI 1926, 3.
42. „Службене новине Краљевства СХС“, 28. XII 1919.
43. „Политика“, 12. VIII 1939, 10.
44. „Глас Тамнаве“, Уб, 1. X 1922, 1—2.

III

1. Стен. бел. НС 1918, додатак од 96—102 редовног састанка, Београд, 1919, стр. 5, 15, 9.
2. „Радничке новине“, Београд, 25. II 1920, 3; 18. III 1920; 9. V 1920, 2; 11. V 1920, 3; 18. V 1920, 3; 20. V 1920, 3; 21. V 1920, 3; 23. V 1920, 3; 17. VI 1920, 1; „Самоуправа“, Београд 20. VII 1920, 3; „Преглед историје Савеза комуниста Југославије“, Београд, 1963, 61; Б. Храбак, „Село у Србији, на Косову, у Санцаку и Македонији према акцијама и политици КПЈ 1919. и 1920. године“, Гласник Музеја Косова, серија „Б“, XII, Приштина, 1974, 36, 39, 40.

3. „Радничке новине”, 24. VIII 1920; 26. VIII 1920. и 31. VIII 1920; М. Николић, „КПЈ на општинским изборима у Србији августа 1920”, Историјски гласник, бр. 1/1964, 114, 126, 129, 131, 132.
4. „Политика”, 16. IX 1920, 2.
5. „Административно-територијалне промене у Н.Р. Србији од 1834. до 1950”, Београд, 1955, 30.
6. Стен. бел. Привременог народног представништва, књ. V Загреб, 1921, 159.
7. „Правда”, Београд 15. X 1920; 1; XI 1920, 2. — Први важнији радикалски збор у Чачку одржан је 22. фебруара када су изабрани месни и агитациони одбор („Самоуправа“, 6. IV 1920, 2).
8. „Правда”, 18. XI 1920, 1.
9. Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине СРС, Београд, 1921, непагинирано; М. Исић, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу од 1920. до 1927. године”, Зборник радова Народног музеја, XXII—XXIII, Чачак, 1994, 317—18.
10. „Статистички преглед избора 1920”, *passim*, непагинирано.
11. Б. Храбак, „Записници седница Давидовићеве две владе од августа до фебруара 1920”, Архивски вјесник, XIII, Загреб, 1970, 7—92.
12. Б. Кризман — Б. Храбак, „Записници са седница Делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919—1920”, Београд, 1960, 372.
13. Б. Храбак, „Село у Србији”, 12.
14. „Статистички преглед избора... 1920”; М. Исић, „Резултати”, 321—22.
15. М. Исић, „Сельаштво”, 254, 259.
16. Стен. бел. Уставотворне скупштине Краљевине СХС, књ. I, Београд, 1921, 11, 22. XII 1920.
17. „Правда”, 27. II 1921, 2.
18. Исто, 18. I 1921, 2.
19. Исто, 24. II 1922, 3.
20. Стен. бел. 21. VII 1922, 663—4, 665—6, 668.
21. „Демократија”, Београд, 14. V 1921, 2.
22. „Нацрт Устава”, Београд, 1921.
23. „Новости”, Београд, 1. II 1923, 2; „Правда”, 7. II 1922, 2.
24. М. Исић, „Резултати”, 322—3. На званичној листи фунгирали су као могући кандидати и Јеленковић и Тих. Савић („Правда”, 7. II 1923, 2).
25. М. Исић, „Резултати”, 323—4.
26. Исто, 322.
27. Б. Глигоријевић, „Парламенат и политичке странке у Југославији 1919—1929”, Београд, 1979, 132.
28. „Самоуправа”, 15. III 1923, 4.
29. М. Исић, „Резултати”, 326, 328.
30. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, ндржаних 18. марта 1923”, Београд, 1924, 52.
31. „Политика”, 19. III 1923, 2.
32. Стен. бел. НС 13. V 1923, књ. I, стр. 16.
33. Исто, 15. V, стр. 248.
34. Стен. бел. 29. IX 1923, 147, Н. Стојковић.
35. Стен. бел. 8. X 1923, 1610—12.
36. „Политика”, 20. VIII 1923, 2; 21. VIII 1923, 2; „Новости”, 22. VIII 1923, уводник.
37. „Демократија”, 13. II 1924, 3.
38. Стен. бел. 9. VIII 1924, 69, одговор М. Савића.
39. „Борба”, 7. II 1924; Б. Глигоријевић, „Парламенат”, 140.
40. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 8. фебруара 1925”, Београд, 1926, 59.
41. М. Исић, „Резултати”, 329—30.
42. Стен. бел. НС Краљевине СХС сазива за 1925, 3, 128, 59—60.
43. Исто, 44.
44. „Правда”, 10. II 1925, 1.
45. Стен. бел. НС 1925, 19.

Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

46. Исто, 44; М. Исић, „Сељаштво“, 272.
47. Стен. бел. НС 1925, 44—45.
48. „Самоуправа“, 8. III 1925, 3; 14. IV 1925, 3; 16. IV 1925, 3.
49. „Политика“, II. IX 1925, 2.
50. Стен. бел. НС 10. VII 1925, 422.
51. „Самоуправа“, 18. VIII 1925, 2.
52. А. Пуриватра, „Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, Сарајево, 1974, 308.
53. „Правда“, 25. I 1927, 3.
54. „Политика“, 24. I 1927, 2.
- 54а. „Политика“, 24. II 1927, 3.
55. Исто, 15. II 1927, 2.
56. „Самоуправа“, 17. I 1927, 3.
57. „Политика“, 17. II 1927, 2; Н. Јовановић, „Политички сукоби у Југославији 1925—1928“, Београд, 1974, 190.
58. „Политика“, 16. II 1927, 2; 17. II 1927, 3.
59. „Самоуправа“, 23. VI 1927, 3.
60. „Политика“, 1. VII 1927, 3.
61. Исто, 3. VII 1927, 3.
62. „Политика“, 7. VII 1927, 3.
63. Исто, 31. VII 1927, 3.
64. Исто, 1. VIII 1927, 4.
65. Исто, 11. VII 1927, 3.
66. Исто, 16. VII 1927, 2; 19. VIII 1927, 3.
67. Исто, 4. VIII 1927, 3.
68. М. Исић, „Резултати“, 335—8. — Милош Ф. Босић био је већ 1910. задругар, који је изradio да Народна скупштина 1911. уступи земљиште на коме се налазила стара Народна скупштина за зидање Задругарског дома (М. Аврамовић, н. д., 182—3).
69. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. септембра 1927. године“, Београд, 1928, 301; М. Исић, Резултати, 338—42.
70. „Статистика избора... 1927“, 57.
71. Н. Јовановић, „Политички сукоби“, 245.
72. „Политика“, 1. X 1927, 4—5.
73. „Радничке новине“, 28. IX 1927, 2; 14. XII 1927, 2; 11. IV 1928; Т. Миленковић, „Социјалистичка партија Југославије“, Београд, 1974, 383, 411.
74. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица у Србији 1927—1939. године“, Београд, 1994, 64, 65.
75. Д. Смиљанић, „Сећање на једну диктатуру“, Београд, 1960, 27.
76. „Историја Ужица“, део II (1918—1975), Ужице, 1992, 435.
77. „Статистика избора посланика за прву Југословенску народну скупштину одржаних 8. новембра 1931. Београд 1935“, 194, 200, 261, 207, 200.
78. Исто, 209; „Новости“, Загреб, 10. XI 1931, 20.
79. „Статистика избора... 1931“, 194.
80. Исто, 198.
81. С. Бркић, „Драгачево и Земљорадничка странка“, календар Споменица Село, Београд, 1941, 184—6.
82. Т. Стојков, „Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929—1934“, Београд, 1969, 168.
83. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 81, 82.
84. Стен. бел. НС Краљевине Југославије, ванредни сазив за 1931—1932. годину, књ. IV, Београд, 1932, стр. 10, 8. III 1932.
85. Исто, 17. III 1932, стр. 212—13.
86. Исто, 17. III 1932, стр. 209—10, М. Милутиновић.
87. „Политика“, 23. II 1933, 3.
88. Исто, 9. X 1933; 13. X 1933, 4.
89. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 86.
90. Архив Југославије, фонд Ј. М. Јовановића (80); Т. Стојков, „Опозиција“, 246.

91. Архив Босне, фонд Дринске бановине, Банска управа, Пов. за 1935, извештај о политичком стању за октобар, новембар и децембар 1934. од 3. I 1935, бр. 6/217.
92. Б. Храбак, Грађанска политичка конфронтација, 75.
93. „Политика“, 5. VIII 1934, 7.
94. „Борба“, 5. III 1935, 1.
95. „Правда“, 13. III 1935, 3.
96. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 94, 96.
97. Архив Босне, Дринска бановина, Банска управа, Пов. бр. 581, допис дринског жандармеријског пука пов. бр. 890 од 25. IV 1925; Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 96.
98. Д. Смиљанић, „Сећање“, 98—100.
99. И. Рибар, „Политички записи“, књ. II, Београд, 1949, 179—80.
100. „Време“, 7. II 1935, 1—2.
101. „Политика“, 27. II 1935, 1.
102. „Статистика избора посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије, извршених 5. маја 1935“, Београд, 1938, 106—7.
103. Исто.
104. Архив Југославије, МС, ф. 24.
105. Стен. бел. 14. VI 1935, 23, 40.
106. Т. Стојков, „Влада Милана Стојадиновића 1935 — 1937“, Београд, 1935, 87.
107. Архив Југославије, А—ЦКСКЈ, бивша збирка Моше Пијаде.
108. Стен. бел. 15. VI 1935, стр. 78—83 и 20. VII 1935, стр. 82.
109. Исто, 21. XII 1935, стр. 300.
110. „Политика“, 10. XI 1936, 1.
111. Исто, 10. XI 1936, 5 и 6.
112. Исто, 13. I 1936, 4.
113. „Самоуправа“, 17. VII 1936, 1.
114. Исто, 5. XI 1936, 3.
115. „Политика“, 15. VIII 1936, 2.
116. Стен. бел. 2. III 1938, стр. 26, А. Лазаревић.
117. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 119, 112, 129, 131, 138.
118. „Пролетер 1929—1942“, Београд, 1968, бр. 7 (октобар 1936), стр. 7 (261).
119. „Политика“, 1. VI 1937, 4.
120. „Самоуправа“, 19. VIII 1937, 3.
121. „Политика“, 25. X 1937, 4.
122. Архив Југославије, МС, ф. 31, писмо В. Чвркића министру пошта 1937.
123. И. Рибар, „Политички записи“, II, 180; III (1951), 50. — О конкордатској кризи вид. последње објављено дело: М. Мишовић, „Српска црква и конкордатска криза“, Београд, 1983.
124. Стен. бел. 18. II 1938, стр. 336, Јосип Цветић.
125. „Пролетер“, бр. 10 (септембар 1937), стр. 3/581 и стр. 12/590.
126. „Самоуправа“, 27. IV 1937, 2; 24. VII 1937, 3.
127. Исто, 5. X 1937, 1; 15. X 1937, 2.
128. Стен. бел. 7. II 1938, стр. 81.
129. Стен. бел. 26. II 1938, стр. 54, Ставра Трипковић.
130. Стен. бел. 18. II 1938, 370, Миленко Глишић; 17. II 1938, 294, Мирко Урошевић.
131. Д. Смиљанић, „Сећање“, 33.
132. Стен. бел. 10. II 1937, 452.
133. Стен. бел. 11. II 1937, М. Милутиновић.
134. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 158, 184.
135. Д. Смиљанић, „Сећање“, 136, 142.
136. Стен. бел. 25. II 1938; 17. II 1938, 293.
137. „Политика“, 21. I 1938, 4.
138. Исто, 4. IV 1938, 2.

Приврeда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918—1941.

139. „Обзор“, Загреб, 19. IV 1938, 3.
140. „Политика“, 18. VII 1938, 4.
141. Исто, 18. VI 1938, 4.
142. Архив Босне, Банска управа Дринске бановине, Државна заштита, Пов. бр. 3283/38 и 3570/38, Пов. бр. 249/40; М. Стефановић, Збор Димитрија Љотића 1934—1945, Београд, 1984, 75—6.
143. И. Рибар, „Политички записи“, књ. IV (1952), 38.
144. Архив Босне, Банска управа Дринске бановине, Државна заштита, Пов. бр. 1469/38, извештај за срез ваљевски и драгачевски; Пов. бр. 1375, извештај дринског жандармеријског пука о политичкој ситуацији од 16. I 1938.
145. „Политика“, 21. X 1938, 6.
146. Исто, 29. X 1938, 4.
147. Исто, 29. X 1938, 4.
148. Исто, 2. XI 1938, 4.
149. Исто, 4. XI 1938, 4.
150. Исто, 20. XI 1938, 6.
151. Исто, 23. X 1938, 6.
152. Исто, 17. X 1938, 4.
153. Исто, 13. XII 1938, 2; „Службене новине“, 11. I 1939, 2.
154. Стен. бел. 3. II 1939, стр. 14.
155. Стен. бел. 3. II 1939, 20.
156. „Политика“, 22. VI 1939, 6 и 23. VI 1939, 9; Б. Храбак. Ваљево, 89.
157. „Политика“, 27. III 1939, 4.
158. Исто, 21. VIII 1939, 4;
159. „Политика“, 11. XII 1939, 6.
160. Исто, 23. X 1939, 6; 16. X 1939, 7.
161. Исто, 20. XI 1939, 4.
162. Н. Јовановић, „Земљорадничка левица“, 209.
163. „Политика“, 16. XII 1939, 6.
164. Исто 27. XI 1939, 8.
165. Исто, 15. I 1940, 8; Архив Босне, Банска управа Дринске бановине, Пов. бр. 249/40.
166. „Политика“, 26. I 1940, 4.

**ÉCONOMIE, RAPPORTS SOCIAUX ET VIE POLITIQUE DE TCHATCHAK
ENTRE 1918 ET 1941**

En se référant à des publications statistiques, à des sténogrammes des sessions de l'Assemblée Nationale et à la presse, l'auteur en a dégagé les principaux aspects de la ville de Tchatchak dans l'entre-deux-guerres. La partie traitant l'économie s'ouvre par la production des céréales (froment, orge, avoine, maïs), par la culture maraîchère des légumes (choux, pommes de terre, piments), par l'arboriculture fruitière bien développée (prunes, pommes, framboises, cerises, abricots) et par une maigre viticulture (au pied de la Yélitza). Le marché de Tchatchak était bien fourni, de sorte qu'avant les guerres balkaniques, cette ville passait pour le marché le mieux approvisionné, après Belgrade, sur le territoire de la Serbie. L'exportation du froment ne commença que vers la fin des années 20, alors que le maïs était même importé, étant donné que dans la région de Tchatchak il était utilisé dans l'alimentation humaine. Quant aux données numériques, l'auteur les a régulièrement comparées à celles des départements voisins (dont surtout ceux de Valiévo, Oujitzé et Gorgni Milanovatz) et à celles de la Serbie, dans son ensemble. Pour ce qui est de l'élevage des bestiaux, seuls celui des bovins était supérieur à la moyenne enregistrée en Serbie. Les bestiaux étaient de qualité médiocre et l'amélioration des races ne commença qu'à la suite de l'importation des bestiaux obtenus à titre des réparations qui avaient été imposées à l'Allemagne après la Première guerre mondiale ou acquis en Voïvodine ou en Slavonie. Le bovin de montagne était amené de

Slovénie et les dindons (exportés par la suite en quantités importantes) d'Angleterre. L'auteur fournit aussi des données sur l'arrivée des bestiaux au marché de Tchatchak et sur le pourcentage de la vente de ceux-ci.

Des chapitres à part sont consacrés à l'exploitation des forêts, du charbon, des métaux et des métaux non-ferreux, ainsi qu'à l'utilisation de l'énergie hydraulique pour la production de l'électricité; un chapitre porte sur les artisans des villes et ceux de la campagne. L'auteur fournit ensuite des informations essentielles sur les entreprises industrielles, sur le commerce, l'hôtellerie, les banques, les routes, ainsi que sur les voies ferrées à tracer.

La partie traitant l'état des rapports sociaux comprend plusieurs chapitres. Elle commence par la structure de la population selon l'occupation principale des habitants. Des chapitres à part se rapportent aux questions suivantes: influence de l'économie sur les relations sociales, le paysan et la disparité des prix de certains produits, les dettes des paysans, le paysan de la région de Tchatchak face aux autorités et aux banques, organisations syndicales, grève des artisans et fixation des tarifs. L'auteur donne aussi des informations sur les maladies frappant le plus souvent la population (dont surtout la tuberculose et la syphilis en tant que séquelles de la guerre), sur la situation à l'hôpital départemental et au grand foyer d'orphelins, subventionné par une société humanitaire des U. S. A. Il y est également question du système scolaire, du pourcentage élevé d'illettrés, des coopératives et des organisations sociales, du climat général régnant dans cette petite ville. Dans la vie politique quotidienne l'auteur enregistre des manifestations organisées par des partis politiques (meetings, conférences, affiches), ayant surtout trait aux élections parlementaires qui ont eu lieu le 28 novembre 1920, le 18 mars 1923, le 8 février 1925, le 1er septembre 1927, le 8 novembre 1931, le 5 mai 1935, le 11 décembre 1938), ainsi qu'aux élections municipales et départementales. Les données ne se rapportent pas sur tous les cinq arrondissements du département, mais uniquement sur ceux du Trnava et du Dragatchevo, mais l'auteur y a ajouté celui de Lioubitch, omis par les chercheurs précédents. La ville de Tchatchak était la forteresse du Parti radical, si bien que le Parti démocratique ne put jamais menacer son règne. Les communistes (en 1919 et 1920) étaient des rivaux numériquement plus faibles, mais plus dangereux, de même que l'Union des agriculteurs (surtout en 1932). La majeure partie des radicaux se rallia au parti de dictature du régime, ensuite à B. Yevtitch et finalement à M. Stoïadinovitch. Parmi les notables du domaine de la politique, l'auteur mentionne l'ingénieur Anta Radoïévitch et Voïko Tchvrkitch qui exercèrent tous deux la fonction de ministre. Tchvrkitch était un exemple typique l'animal politique. Autrefois assez nombreux parmi les députés, les paysans cédèrent devant les commerçants des villes qui, à leur tour, se virent écartés de la vie politique par des avocats locaux.

BOGOU MIL HRABA K